ГЕОРГИ СТОИЛОВЪ

ОСВОБОЖДЕНИЕТО
НА
ХАСКОВО

(СПОМЕНИ ОТЪ ОСВОБОДИТЕЛНАТА ВОЙНА
ОТЪ 1877—1878 ГОД.)

Удобрено отъ Министерството на Народната Просвета
съ окр. № 23,970 отъ 7.IX—1928 год.

СОФИЯ — ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — 1928

N 912.53
С79

1957

8054

964
С79

1466/57

ОКРЪЖНА
МЕТОДИЧЕСКА
БИБЛИОТЕКА
гр. ХАСКОВО

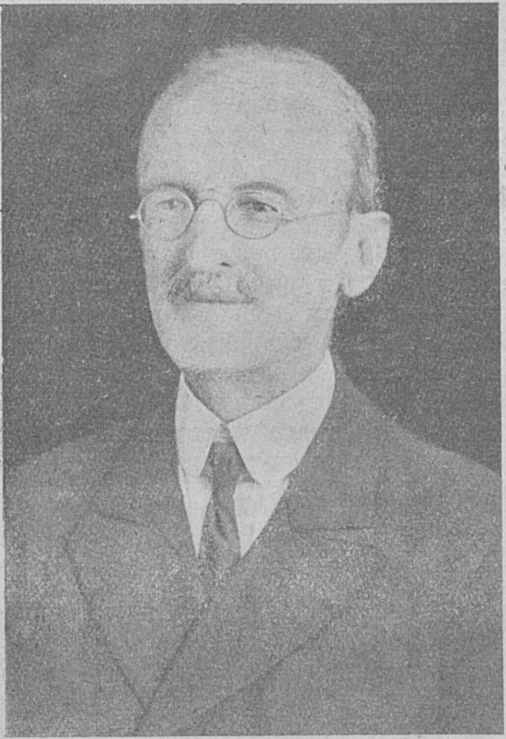

Георги Стоиловъ.

Авторътъ на тия спомени не бѣ щастливъ да ги види отпечатани: изъ невидѣлица, въ пълни сили още, тъкмо когато се готвѣше да ги печати, го връхлетѣ смъртьта и му отне тая радость, която така чисто озаряваше старинитѣ му. А книгата, която той написа за освобождението на родния си градъ, има съ какво да придава скѫпа паметь на своя авторъ: въ нея има и исторична правда, има и битова живость, има и хубавъ, неподправенъ слогъ. Малко ли е това! Колцина отъ тия, които искатъ да минатъ като господари на перото, сѫ могли да дадатъ толко, колкото го дава скромниятъ, непознатъ ратникъ, преживѣлъ днитѣ на нашето освобождение? Който я зачете тая книга — не ще я остави, докле я не свърши. Въ нея има животъ. И понеже тоя животъ е отъ едно отзвучало вече за насъ време, което ние знаемъ отчасти по разказитѣ на своитѣ майки и бащи, то животътъ, който се възкресява въ тая книга, става почти приказка и ни завлажда. А такива книги ще сж отъ още по-голѣма цена за младитѣ, които насъ замѣстватъ: по тѣхъ ще се вживѣватъ тѣ въ оная епоха, когато събуденото народностно чувство е понесло освободения робъ върху крилетѣ на опоението отъ свободата и ще се научатъ да скжпятъ тая свобода, която тѣ заварватъ на готово, и като свободни да обичатъ своята родина. Духовниятъ гнетъ и страданията, на които сж били подвергнати тѣхнитѣ дѣди, ще ги научи на по-вече мждрость: тѣ ще разберать, че историята не почва съ тѣхъ и че тѣ дължатъ на тия, които сж дошли преди тѣхъ, всички блага и всички възможности за разрасть на тѣхнитѣ сили и дарования. Така се създава приемственостъ въ единъ народъ и се циментира народното съзнание.

Отъ такива книги, като настоящата, и строгата исторична наука има какво да почерпи. А има какво да почерпи и белетристътъ и художникътъ.

⁂

Георги Хр. Стоиловъ е роденъ на 15 юний 1855 год. въ гр. Хасково. Тука той получава първоначално образование, а презъ 1869—1870 учебна година завършва и IV класъ. Отъ 1873—1877 година той е въ Цариградъ, дето бива пратенъ да учи занаятъ—модерно шивачество. Завърналъ се въ родния си градъ той отваря дюкянъ за хубави платове и ателие за шевъ на модни мжжки дрехи. Въ тоя дюкянъ сж идвали всички видни тогава хасковци да си поржчватъ дрехи.

Преживѣлъ тревожнитѣ дни на освободителната война, дни, които той така хубаво описва въ своитѣ спомени, той бива назначенъ следъ освобождението на служба по финансовото министерство, въ начало въ гр. Пещера (1880—1885), а следъ това въ София въ ковчежничеството. Две години следъ това бива назначенъ докладчикъ въ Върховната смѣтна палата, на която служба остава цѣли 31 години. Напуща службата на юли 1924 година. На 13 февруарий 1928 година умира скоропостижно.

Георги Стоиловъ наследява отъ своята майка Теофана Хр. Стоилова любовь къмъ книжовность. Неговата майка е отъ първитѣ момичета въ Хасково, пращани въ училище. Тя пишеше, до края на живота си, българскитѣ думи съ гръцки букви. Отъ баба Теофана има събрани, записани народни пѣсни, които, по докладъ на проф. М. Арнаудовъ, сж предложени и удобрени за печатъ отъ Академията на наукитѣ.

Георги Стоиловъ обичаше много да чете: той следѣше нашата книжнина и дори и списания като „Златорогъ“ и „Хиперионъ“ не избѣгваха отъ неговата ученолюбивость. Покойниятъ е оставилъ много тетрадки съ свои спомени, разкази, романи и една драма. Отъ една редакция на вестникъ безследно изчезна единъ неговъ романъ изъ селския животъ...

* * *

Външнитѣ факти отъ живота на Георги Стоиловъ сѫ простата лѣтописъ на едно обикновено сѫществуване: покойниятъ не е записалъ скандални истории, романтични подвизи, шумни слова: той бѣ добрия баща, тихъ гражданинъ, изпълнителенъ чиновникъ, почитанъ за своята честна служба. И толко. Но ония, които познаваха тоя човѣкъ, знаеха богатството на сърцето му: той бѣ отъ рѣдкитѣ избраници, белезани съ жребия на добротата. Той бѣ добъръ. Умразата му бѣ непозната, непозната му бѣ и сприхавостьта: той никого не е обидилъ, никому лоша или прибързана дума не е казалъ, никому зло не е сторилъ. Съ своята безкрайна благость, съ своя мѫдръ съветъ, съ своето топло съчувствие и християнска пожертвувателность, той е носелъ съ себе си образецъ на човѣшкото, което така липсва на повечето отъ насъ.

И затова, за тия, които позназатъ отъ близо Георги Стоиловъ, той имъ остави най-голѣмия споменъ, какъвто нѣкой би искалъ да остави следъ себе си: да го спомнятъ съ думитѣ: *какъвъ добъръ, какъвъ благъ човѣкъ бѣше той!*

Но и за ония, които не го познаватъ и които ще четатъ неговата книга, тая доброта ще имъ се усмихне: въ нея живѣе душата на автора и тя е, която дава тоя лъхъ на кротка мѫдрость и ведъръ погледъ, които напояватъ неговитѣ спомени.

Така Георги Стоиловъ ни оставя най-хубавия паметникъ за себе си и чрезъ него той ще пребѫде.

София, юний 1928 година.

Д-ръ Ас. Златаровъ.

Рецензия.

Книгата „Освобождението на гр. Хасково“ е малъкъ, но ценен приносъ, както къмъ нашата история, така сѫщо и къмъ нашата книжнина. Тя ни описва всички ония патила, които сѫ изживѣли нашитѣ бащи и дѣди въ време на освободителната война. Мѫкитѣ и страданията на Хасковци сѫ и на всички други българи. Авторътъ като ни излага всичко онова, което той лично е изживѣлъ: своитѣ трепети, радости, надежди отъ вестьта за близката свобода и едновременно съ това страхътъ отъ жестокостьта на *озвърѣлитѣ* турци, ни пренася въ оная не много далечна епоха и ни кара да се вживѣемъ въ нея. Тя ни става близка тъй като случкитѣ, които ни описва, сѫ свързани съ познати, близки намъ мѣста. Ние виждаме, чувствуваме, че мѣстата, които днесъ сѫ осѣяни съ грамадни, великолепни сгради, не преди много години сѫ били арена на ужасни зрелища, че по улицитѣ, изъ които ние сега безгрижно и съ вдигнати глави се разхождаме, нѣкога сѫ бродили като сѣнки нашитѣ предци преклонени, несмѣящи да вдигнатъ погледъ, за да не съзратъ увиснало на бесилото тѣлото на свой близъкъ другарь, съседъ, братъ. Ние обикваме тия мѣста, научваме се да ги ценимъ, ставатъ ни скѫпи; обикваме по-силно родния си градъ — научваме да ценимъ свободата на родината.

Разказътъ е непринуденъ, лекъ, увлекателенъ. Случкитѣ бързо се мѣнятъ една следъ друга най-разнообразни: ту тѫжни, мрачни, ту весели, свѣтли.

Стилътъ — плавенъ, картиненъ: той ни подкупва, превзема.

Книгата трѣбва да бѫде прочетена не само отъ всички хасковци, но и отъ всѣки българинъ, защото тя ни кара да обикнемъ нашето минало, всѣкога да го помнимъ и да черпимъ назидание отъ него.

Гр. Хасково, 25 Май 1927.

М. Манахилова
К. Карагяуровъ
Ст. Шиваровъ

Предговоръ.

Дълги и неописуеми бѣха страданията на българскиятъ народъ, подложенъ на петвѣковно двойно — политическо и духовно — робство. Най-после провидението се смили надъ него и изпрати братския руски народъ да го освободи. Преходътъ бѣше голѣмъ, отъ робство, въ свобода. При освобождението на нѣкои градове и села, събитията, които сж станали около тѣхъ, като исторически, добре е да се опишатъ и оставятъ като наследие на младото поколение да ги знае и да ги помни.

Настоящата книга е написана съ такава цель. Нѣма съмнение, че въ онова бурно време, когато хората се бѣха пръснали на разни страни и скрили, да запазятъ живота си, пълно описание е немислимо. Само това, което съмъ чулъ, видѣлъ и преживѣлъ, него описвамъ. Убеденъ съмъ, че останалитѣ живи съвременници ще я четатъ да си припомнятъ турското робство и освобождението, а младитѣ — да видятъ какъ е станало освобождението на родния имъ градъ Хасково.

Смѣтамъ за свой особенъ приятенъ дългъ да изкажа тукъ моята благодарность къмъ Общинския съветъ въ Хасково, който, следъ рецензиране на книгата отъ назначената отъ него комисия въ съставъ: Кмета Ст. Шиваровъ, учительтъ по история К. Карагяуровъ и учителката по литература М. Манахилова, постанови да ми се отпусне помощь, да я издамъ.

Сжщо тъй благодаря и на членоветѣ на комисията за положения имъ трудъ при рецензиране на книгата.

Ст. София, 20 януари 1928 год.

Георги Стоиловъ.

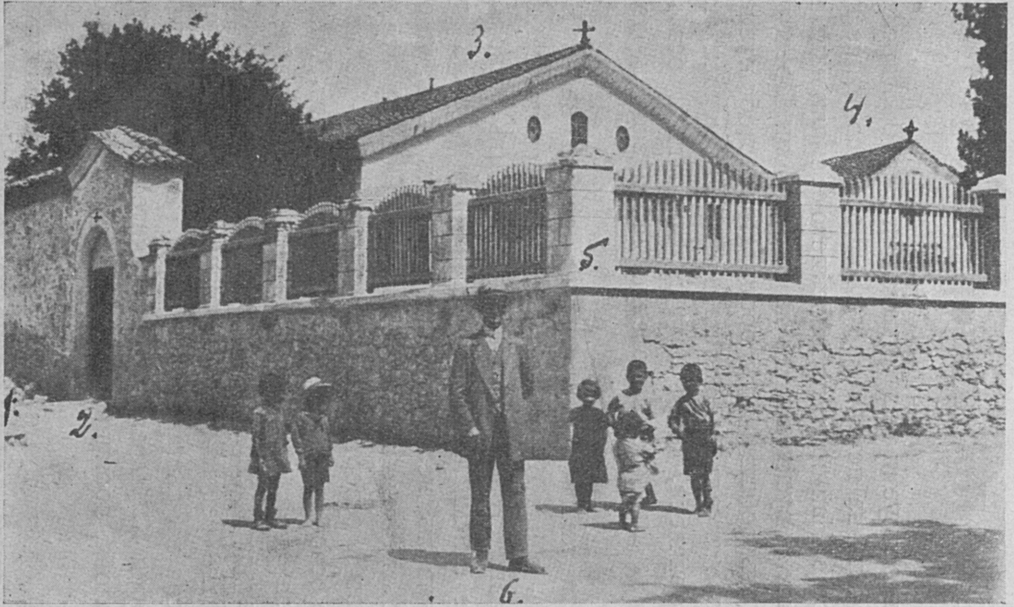

1. Мѣстото на кѫщата на Теофана Стоилова, въ която сѫ ставали събрания на революционния комитетъ и въ която е живѣлъ Атанасъ Узуновъ, замѣстникътъ на Левски; 2. Черковната врата; 3. Черквата св. Богородица; 4. Черквата св. Архангелъ; 5. Мѣстото на старото училище; 6. Площада, на който е станало посрѣщането на рускитѣ войски.

Идване на руситѣ войски на гара Каяджикъ — Раковски.

Рускитѣ войски бѣха преминали Дунава и победоносно напредваха къмъ Стара-планина.

Говорѣше се, че тѣ били превзели Габрово. Единъ день пристигна извѣстие, че превзели и Стара-Загора, дето установили и българско правителство.

Съ нетърпение ги очаквахме въ Хасково.

Бѣше 10 Юлий 1877 година. Трима души приятели седѣхме въ моя дюкянъ и си шепнѣхме нѣщо скришно по идването на руситѣ, когато вънъ се чу шумъ и тропотъ отъ затваряне на дюкянитѣ.

— Господинъ Чавдаровъ, какво има, защо тъй рано затваряшъ мазата? — запитахъ насреща съседа си, Иванъ Чавдаровъ.

— Руситѣ, руситѣ идатъ! — отговори набързо и съ засмѣно лице Чавдаровъ, като силно удряше желѣзнитѣ капаци на мазата.

Веднага и азъ затворихъ моя дюкянъ и тръгнахъ за у дома да извѣстя радостната новина. Изъ пѫтя не вървѣхъ, а хвърчехъ отъ радость, като си мислѣхъ, колко лесно и скоро стана освобождението. Улицитѣ бѣха пълни съ народъ. Българи и турци тичаха на горе на долу. И, колкото на първитѣ лицата свѣтѣха отъ радость, толкозъ на вторитѣ, отъ страхъ, бѣха пожълтѣли.

— Е, радвайте се, руситѣ идатъ, — казахъ на домашнитѣ си още отъ пѫтната врата.

— Георге, наистина ли идатъ руситѣ? — запита ме майка ми, съ лице свѣтнало отъ радость.

— Идатъ, идатъ! Чаршията затвориха и хората отиватъ на края да ги посрещатъ, а пъкъ турцитѣ бѣгатъ къмъ Кърджали.

Излѣзохме вънъ на черковния площадъ, дето бѣха се събрали много хора да гледатъ турцитѣ като бѣгатъ. Височинитѣ насреща бѣха почернѣли отъ турци и побѣлѣли отъ бѣлитѣ яшмаци на туркинитѣ. Отдалечъ се виждаше, колко се бѣха изплашили и какъ лудо бѣгаха изъ стръмнината. Животъ милъ! Всѣки бързаше да го спаси. Гледашъ, нѣкой взелъ въ ржцетѣ си само една връзка съ хлѣбъ или ценности, другъ прегърналъ две деца, а трети уловилъ за ржка дете или стара жена и влачи ли ги, влачи на горе. Като ги гледахме, какъ се мжчеха, намъ ставаше жално.

У дома заварихъ сестра си — Мария, братовчедката си Евгени и нѣколко още момичета, седнали до едно корито пълно съ цвѣтя, венци виеха и китки правѣха, съ които щѣха да посрещатъруситѣ.

— Марийке, този венецъ да дадемъ на офицера, — казваше Евгени, като посочваше единъ красивъ венецъ.

— Ако офицеритѣ сж нѣколцина?

— Тѣмъ да дадемъ отъ другитѣ, а този — на голѣмеца.

— Ами, ако заедно съ тѣхъ си дойдатъ и нашитѣ? — запита възрадвана сестра ми.

Подъ думата „нашитѣ“, сестра ми искаше да каже за мжжа си, Мирчо Поповъ, за годеника на Евгени, Петъръ Берковски и за нейнитѣ братя, Георги и Михо хаджи Иванчо Минчеви, които бѣха избѣгали отъ Диарбекирския затворъ и сега идѣха съ рускитѣ войски.

— Не вѣрвамъ скоро да ги видимъ! Сърдцето ми се стопи да имъ се надѣвамъ да си дойдатъ, — каза тжжно Евгени.

Като учителка, наредено бѣше сестра ми да посрещне рускитѣ войски, да даде венеца на офицера и да каже нѣколко думи за „добре дошли“!

Започна да се сдрачава, а руситѣ още ги нѣмаше. Нѣкои отъ посрещачитѣ казаха, че на другия день щѣли да дойдатъ.

Радостьта ни, че на другия день ще посрещаме руситѣ, съ перо не може да се опише. Само една нощь ни дѣлеше отъ това щастие.

Мръкна се. Следъ вечеря женитѣ отъ нашата махала, заедно съ децата си, наизлѣзоха отъ домоветѣ си и въ малко време предъ нашата врата се събраха доста жени, насѣдаха на земята, наслаждаваха се на чудно прохладната нощь, смѣеха се, бистрѣха политиката и се разговаряха за злобата на деня.

— Видѣхте ли турцитѣ какъ бѣгатъ? Нека! Заслужватъ! — забелѣза една жена.

— Не думай така. Намѣсто да ги съжалявашъ, за дето сж принудени да бѣгатъ, а ти, вижъ какво говоришъ — обади се друга милостива жена.

— А-ха, така, да ги съжалявамъ. Това остана. Ако не сж виновати, защо бѣгатъ? Защо си оставятъ кжщитѣ?

Въ това време се чуха човѣшки стжпки и отдалечъ се показаха нѣколко сѣнки, които идѣха къмъ насъ. Децата се разбѣгаха, а женитѣ скочиха на крака.

— Мари, да бѣгаме. Това сж турци, — извика една отъ тѣхъ и се спусна да бѣга.

— Тутунузъ! (дръжте ги) — обади се една отъ сѣнкитѣ, като се затече къмъ насъ.

— А-ха, тутунъ (дръжте). Нима не те познахъ по гласа, — каза Ванка Духлева на мжжа си.

Мнимитѣ турци бѣха: нашиятъ съседъ Василко Духлевъ и нѣколцина махаленци, въоржжени съ кремъклии пушки, брадви и тояги. Тѣ пазѣха махалата.

— Ама сте жени! Да бѣха турци, презъ глава щѣхте да бѣгате, ама нà, отъ насъ не се страхувате. Толкозъ ни имате честьта като на патраулъ, — каза Василко, недоволенъ, за дето не можа да ги уплаши.

— Брей, че хубаво нѣщо било това свободата, брей! Хубаво било човѣкъ нощемъ да ходи съ пушка на рамо, — обади се възхитенъ Тодю Духлевъ.

— Е-е-хъ! Тази вечерь е наше царството, истинско българско царство. Отзарана бѣше турско, сега е българско, а утре, когато дойдатъ руситѣ, ще бжде руско царство, — забележи философски Василко, като завъртѣ пушката надъ главата си.

Късно презъ нощьта, всѣки се прибра у дома си да спи съ сладка надежда, че на другия день ще посрѣща руситѣ.

На другия день, сжщото движение имаше изъ улицитѣ и сжщата надежда ни вълнуваше за идванието на руситѣ, но стана пладне, а тѣхъ ги още нѣмаше. Хората продължаваха да отиватъ край града да посрѣщатъ, а нѣкои, по-нетърпеливи, отидоха чакъ на гарата. И поповетѣ отъ черквата „св. Богородица“, съ кръстове и фенери отидоха на края. Следъ малко сжщитѣ се върнаха, но не така весели и засмѣни, както при отиването, а съ бохчички подъ мишницитѣ, дето бѣха сгънати одеждитѣ имъ и съ наведени глави, бързаха да влѣзатъ въ черквата.

— Дѣдо попе, какво има, где сж руситѣ? — попитахъ попъ Димитра.

— Мълчи! бѣше тя — се обади той, като по навикъ се усмихваше и махаше ржка.

— Нѣма ли да дойдатъ?

— Така се вижда. Отишли сж въ Стара-Загора.

— Ами сега, като се върнатъ турцитѣ?

— Дано не сѫ ни видѣли нѣкои отъ тѣхъ, — каза попъ Димитъръ, като влѣзе въ черквата.

За тѣхно щастие, добре че никой отъ турцитѣ не бѣ ги видѣлъ, а то инакъ, както ще видимъ по-нататъкъ, скѫпо щѣше да имъ излѣзе това посрѣщане.

Единъ Богъ ги запази.

Всичкитѣ избѣгали турци се завърнаха отново въ града. Това показваше, че никакви руси нѣма да дохождатъ. Работитѣ взеха обратна насока. Веселото настроение и благитѣ мечти на българитѣ, като димъ изчезнаха и се преобърнаха въ неописуемъ страхъ и трепетъ, който продължи до идването на руситѣ.

Чаршията пакъ се отвори и всѣки взе да си гледа работата. Българитѣ изглеждаха като въ нѣщо виновни, духомъ убити, а турцитѣ, напротивъ, бѣха бодри, горди, надменно се разхождаха изъ чаршията и закачаха българитѣ.

— Москофъ геледжеимишъ, а? (Руситѣ щѣли да дойдатъ, а?) — казваха на присмѣхъ.

По-после се научихме, че нѣколко души, руски казаци, кавалеристи, нападнали гарата Раковски, която отстои 15 километра далечъ отъ града, задигнали нѣкои книжа, пленили персонала на гарата и следъ като я запалили, отишли си въ Стара-Загора.

Ония отъ гражданитѣ, които отидоха на гарата да посрѣщатъ руситѣ, търговцитѣ при гарата и повечето мѫже отъ селото Каяджикъ, избѣгали заедно съ руситѣ. Последнитѣ ги заплашили, че ако не бѣгатъ, турцитѣ до единъ ще ги избѣсятъ.

Така и стана.

Следъ нѣколко дена, градътъ започна да се пълни съ башибозуци турци дошли отъ околнитѣ села и отъ кърджалийско, прочутитѣ едно време главорези „даалии“, които въорѫжени отъ глава до пети, ходѣха изъ града и кръвнишки изглеждаха всѣки българинъ, който въ тѣхнитѣ очи бѣше комита — бунтовникъ.

Нѣщо се готви, казвахме си ние, но какво, никой не знаеше. И нѣмаше да знаемъ, но самитѣ турци се похвалиха, че Сюлейманъ паша съ 50,000 души войска слѣзълъ на гарата „Кара-бунаръ“, отдето щѣлъ да нападне Стара-Загора.

— Отдето мине Сюлейманъ паша, всичко презъ огънь и мечъ ще прекара, — казваха нѣкои турци.

И това заканване се оправда. Нѣколко вечери небосклонътъ на северъ отъ Хасково бѣ озаренъ и светѣше като

„северно сияние“. Това показваше, че Сюлейманъ паша гори селата на пѫтя му за Стара-Загора.

— Даа, не е бакаджаксѫнъзъ! (Още какво има да видите), — заплашваха ни турцитѣ.

И ние, предадени на Божията воля, смирено очаквахме да видимъ, какво ще стане. Новинитѣ, които очаквахме за предстоящето сблъскване на рускитѣ и турски войски, бѣха за насъ сѫдбоносни. Положението ни задъ гърба на турскитѣ войски и между турското население, на което фанатизмътъ бѣше възбуденъ до крайность, бѣ едно отъ най-трагичнитѣ, които може да си представи човѣкъ. Не бѣше день, не бѣха два. Цѣли шесть месеца денонощно треперѣхме за живота си, който висѣше на косъмъ.

Новинитѣ, които се предаваха тайно отъ уста въ уста, бѣха, че руситѣ се оттеглили на Шипка и градътъ Стара-Загора, запаленъ.

И този слухъ излѣзе вѣренъ. Подиръ нѣколко дена, паплачъ турци, цигани и кърджалии-даалии, тръгнаха за Стара-Загора на яма-грабежъ. И добра яма се ограбиха. Безъ брой коли, коне и мулета, натоварени съ грабежъ, преминаха презъ Хасково. Една вечерь случайно видѣхъ край града нѣколко мулета, натоварени съ бакъръ, отиваха за Кърджали.

Завърналитѣ се турци отъ Стара-Загора, разправяха, че градътъ билъ до основитѣ разоренъ. Сюлейманъ паша далъ заповедь на войската си да вилнѣе три дена както иска. Повечето отъ населението успѣло да избѣга съ рускитѣ войски и българскитѣ опълченци, за което нѣщо нѣкои турци негодували, че не сѫ заградили градътъ да ги избиятъ всички. Жени и деца били заведени като роби въ Одринъ и Цариградъ. И въ Хасково доведоха отъ тѣхъ и настаниха въ „старото училище“ въ черковния дворъ. Между тѣхъ имаше и мѫже отъ Старо-Загорско и отъ село Каяджикъ, които после всички ги обесиха.

Бесилкитѣ.

Една сутринь, когато отивахъ на чаршията, видѣхъ, близо до „Стойновия мостъ“, нѣколко души майстори, подъ надзора на заптии (стражари) — дървета набиваха, нѣщо правѣха.

Отбихъ се въ чаушевото кафене.

— Бе, чаушъ! какво правятъ тамъ до моста? — попитахъ кафеджията Тодю Василевъ Чауша.

— Бесилка, — отговори съ слабъ гласъ чаушътъ, на когото забележихъ, отъ страхъ, трепна устата.

— Не думай! Това прилича на касапница.

— Да, касапница, но не за добитъкъ, а за човѣци. Колко ли хорица ще загинатъ на нея. Сноощи говорѣха нѣкои, че колкото души има уловени отъ Старо-Загорско и Каяджичени, щѣли да ги обесятъ, каза чауша, като тжжно възджхна и погледна къмъ бесилката.

При такиви неприятни новини, кафето което пихъ, ми се видѣ безвкусно.

Отпадналъ духомъ съ глава наведена на долу, тръгнахъ за чаршията.

Бесилката бѣше направена отъ три дървета, като проста касапница, само че бѣше доста висока и на горното преко дърво, висѣха четири голѣми желѣзни халки, за прикачване на вжжета.

Отворихъ дюкяна си, но стои ли се въ него! Жаденъ бѣхъ за новини. Искахъ да се науча нѣщо по бесенията, затова отидохъ въ дюкяна на братовчеда си Иванъ Стайковъ Шекерджията. За жалость него нѣмаше тамъ. Види се, и той бѣ тръгналъ изъ чаршията за новини. Когато подиръ обѣдъ пакъ отидохъ при него, разправи ми, че нея вечерь съ Одринския тренъ водѣли нѣколцина души българи да ги обесятъ. Ако и да знаяхъ, че ще бесятъ, но като ми каза, че жертвитѣ ги водятъ вече, сърдцето ми се сви отъ болка. Бързо станахъ и отидохъ въ дюкяна си, съ надежда дано се успокоя. Затворихъ вратата и взехъ да се разхождамъ на длъжъ изъ него. Сърдцето ми силно тупаше; а мислитѣ ми! Тѣ се бѣха така объркали, щото не знаехъ за какво понапредъ да мисля. Колко ми се искаше да затворя дюкяна, да отида у дома, да не слушамъ и да не гледамъ, когато бесятъ. И тази свобода нѣмахме ние българитѣ, когато искахме да затворимъ дюкянитѣ си. Защото, случайно ако нѣкой дюкянъ биваше затворенъ и най-простия турчинъ питаше околнитѣ, де е стопанинътъ и дали не е избѣгалъ при руситѣ. Съ една дума, да отворишъ дюкяна си бѣше зле, а да го затворишъ, по-зле.

Не бѣхъ се още успокоилъ, когато при мене дойде на разговоръ Расимъ ефенди. Той често идваше на дюкяна ми да се разговаряме за цариградския животъ, отъ дето наскоро се бѣхъ завърналъ и ми съобщаваше нѣкои новини. Тази вечершната новина не бѣше отъ добритѣ. И той ми каза, че нея вечерь ще бесятъ. Азъ му се оплакахъ, за дето оставихъ хубавия животъ въ Цариградъ и съмъ дошелъ въ Хасково, дето отъ тревоги човѣкъ нѣма нито день спокойствие.

По убеждение Расимъ ефенди бѣше младо-турчинъ, т. е. поледователь на прочутиятъ тогава Митхадъ паша, който искаше да се въведатъ преобразователни реформи въ държавата. Обичаше да критикува работитѣ на правителството, но пакъ като турчинъ, оправдаваше го и вината хвъргаше кое на нѣкои немирни българи, кое на стари отживѣли вѣка си тѣхни турци, които бѣха станали, така до се каже, като държава въ държава. Единъ отъ тѣзи въ Хасково бѣше Мехремаа, човѣкъ, на когото думата слушаше и каймакаминътъ и Валията въ Одринъ.

Сега си го представлявамъ, какъвъ оригиналенъ типъ бѣше този Мехремаа. Ръстъ срѣденъ, лице слабо, мургаво, брада прошарена и стригана като четина; на главата наложенъ фесъ съ малка бѣла чалма; облеченъ въ сукнени широки гащи, съ дълга върхна дреха, а зимно време подплатена съ самурови кожи; обутъ бѣ въ отворени плитки меки обуща. Всѣкога вървѣше бавно, наведенъ напредъ и двете си ржце винаги дършеше отзадъ, на кръста си. За грубитѣ му думи, съ които обичаше често да се обръща къмъ българитѣ, нѣма да споменувамъ; тѣ бѣха свойствени на нѣкои турци.

Ясно се забелѣзваше презъ прозорцитѣ движението на турцитѣ, които на групи отиваха на горе къмъ Каяджийското шосе да посрещатъ осжденитѣ. Бѣхъ развълнуванъ. Расимъ ефенди, види се забележи това, та ми каза:

— Георге, не се страхувайте, на хасковци нищо нѣма да направятъ. Само ония комити отъ Заара и Карши-Яка и, които ходиха на гарата да посрещатъ московеца, до единъ ще ги обесятъ. Такава заповедь има отъ Цариградъ.

Още това говореше, чу се шумъ.

— Идатъ, каза Расимъ ефенди и стана отъ стола.

Следъ малко улицата се оглуши отъ викове, които наближаваха къмъ моя дюкянъ. Расимъ ефенди отиде и застана на вратата да гледа, а азъ, додето да реша какво да правя и улицата се напълни съ турци, които грозно викаха.

Картината, която неволно видѣхъ презъ прозореца, бѣ печална.

Най-напредъ вървеше тълпа деца, после осжденията, заобиколенъ отъ стражари, съ пушки на рамо. Облеченъ бѣше въ долни дрехи, риза и гащи, уплескани съ червена пръсть.

Навѣрно е билъ въ нѣкоя керемидарница или грънчарница. Косата му, не видѣла гребенъ, бѣше само плѣва; очитѣ му изкочили изъ орбититѣ си, стоеха като стъклени, неподвижни и безчувствено гледаха напредъ. По загорѣлото му и не мито лице тукъ-таме течеха струи отъ потъ. Двѣтѣ му ръце бѣха вързани съ вѫже отзадъ, а съ боситѣ си крака, голи до колѣне, не вървеше, а подскачаше като пребитъ.

Въ очакване по-скоро да минатъ моя дюкянъ, тълпата се спре предъ него. А когато единъ отъ съседитѣ турчинъ, хасърджия, се покачи да прехвърли на ѫгъла на навеса на чорбаджи Иванчовата маса едно вѫже, тълпата нададе дивъ, радостенъ викъ.

— О, Боже! Нима срещу моя дюкянъ ще бесятъ! — си помислихъ и страшно се уплашихъ, а очитѣ ми се напълниха съ сълзи отъ милость и състрадание къмъ брата-мѫченикъ.

За да не гледамъ, когато бесятъ, оттеглихъ се на дъното на дюкяна и обърнахъ гърбъ.

Расимъ ефенди продължаваше да стои на вратата. Тълпата неспирно викаше, а нѣкои немирници започнаха да блъскатъ, кой знае съ какво намерение, прозорцитѣ на дюкяна. Расимъ ефенди имъ се скара и тѣ спрѣха.

Какъ сѫ обесили и мѫчили нещастника, не видѣхъ. Следъ малко тълпата отиде да гледа другитѣ обесени.

Като ми каза нѣколко утешителни думи, Расимъ ефенди отиде съ тѣхъ.

Отъ сърдце благодарихъ на Бога, за дето въ това време се случи на дюкяна ми Расимъ ефенди, а то инакъ, кой знае какво щѣше да се случи съ мене, младежъ, роденъ и расълъ въ робство.

Дойде време, когато обикновено затварятъ дюкянитѣ. Въ нашата улица, като по команда изведнажъ започнаха да ги затварятъ. Затворихъ и азъ моя и съ единъ приятель тръгнахме за дома.

Обесеният̀ъ още висѣше на вѫжето. До него стоеха двама стражари и нѣколко души турци и туркини, които го гледаха. Единъ отъ по-младитѣ турци, като ни видѣ, за да се пошегува съ насъ, извика: „Дръжте и тези комити да обесимъ!“ Ние се престорихме, че го не чухме и ускорихме хода си. Улицитѣ бѣха пълни съ турци, туркини и немирни, закачливи деца-турчета, дошли да гледатъ. За тѣхъ това бѣше тържественъ праздникъ.

Когато минавахме презъ площада „Упъ-капанъ“, приятельтъ каза, че и на хаджи-Калиновата маза, виси единъ обесенъ. Страхъ ме обвзе да погледна на тамъ. Бързахме да минемъ площада. И когато вече влизахме въ улицата, една беззѫба, стара туркиня, като ни видѣ да бързаме и не погледнахме къмъ обесения, спрѣ ни съ думитѣ:

— Гяуръ, бакъ орада! (невѣрнико, гледай тамъ), като ни посочи обесения.

И ние, покорна рая, погледнахме къмъ обесения и отминахме.

1466/57

Сегашната главна и широка улица, която води отъ Вароша, българската махала, за пазаря, тогава бѣше една крива и тѣсна улица, съ високо до 30 сантиметра и широко до 1 метъръ тротоарче, по което едвамъ двама души се разминаваха, а долу, въ по-широката часть на улицата, свободно минаваше само една кола. Когато се случеше да се срещнатъ две коли, едната се отбиваше въ близката улица или въ нарочно оставенитѣ за тази цель широки мѣста въ улицата, да се разминатъ. Отъ високитѣ прегради, като не я огрѣваше добре слънце, повечето време презъ годината улицата биваше мокра и кална.

Пѫтьтъ ни за дома бѣше презъ тази улица, но ние отъ страхъ, че ще се срѣщнемъ съ турцитѣ, които се връщаха отъ голѣмата бесилка при „Стойновия мостъ“, тръгнахме изъ другата улица и презъ „Гика-махле“, за дома. Женитѣ отъ нашата махала съ децата си бѣха излѣзнали на черковния площадъ да посрещатъ коя мѫжа си, коя брата или сина си, които се връщаха отъ чаршията. Всѣки се страхуваше за живота на близкитѣ си. Майка ми и сестра ми много се зарадваха, като ме видѣха да се връщамъ живъ и здравъ.

— Георги, и нашия кумецъ обесиха! — едвамъ можаха да изговорятъ майка ми и сестра ми, силно задавяни отъ плачъ.

Като гледахъ тѣхъ и всички жени и деца, които плачеха и на менъ очитѣ се напълниха съ сълзи.

Отдалечъ се виждаше голѣмата бесилка, заобиколена отъ турци, които се наслаждаваха отъ страданията на четворицата обесени. Единъ отъ тѣхъ бѣше нашиятъ кумецъ Иванъ Стойчевъ, който имаше дюкянъ на гарата и за дето неволно е посрещалъруситѣ, го обесили. Кумеца, като снаженъ и пъленъ човѣкъ, два пѫти му се скъсвало вѫжето и пакъ го прикачвали, доде да издъхне.

Отъ този день не се минаваше вечерь да не обесятъ нѣкой българинъ, само че бесенията не бѣха така шумни и весели. За турцитѣ тѣ бѣха станали нѣщо обикновено. Много пѫти вечерь, като се връщахме отъ чаршията, виждахме подъ нѣкоя стрѣха или на голѣмата бесилка да виси нѣкой нещастникъ.

При голѣмата бесилка винаги присѫтствуваше и „Отчето“, архимандритъ Хрисанъ, архиерейски намѣстникъ, да чете молитва на осѫденитѣ.

Разправяха, че Дженгозката, една не на себе си жена, която турцитѣ наричаха „дели-карѫ“ (луда жена), при всѣко бесене, едничка жена се одързостявала да стои до голѣмата бесилка, да утешава осѫденитѣ и, когато ги сваляли отъ вѫжето, разпореждала се да ги не слагатъ единъ върху другъ въ колата. Затова нѣщо тя се оплакала на каймакамина, който далъ заповедь на стражаритѣ по-човѣшки да се отнасятъ съ осѫденитѣ.

Обесенитѣ не ги държаха много на вѫжето, набързо ги сваляха и погребваха на „сиромашкитѣ гробища“, отъ което може да се предполага, че нѣкои отъ тѣхъ живи сѫ погребани. Разказваха, че когато вече взели да покриватъ съ пръсть единъ обесенъ, той се свѣстилъ и поискалъ да стане, но българинътъ, който го погребвалъ, далъ му знакъ да лежи, покрилъ го съ малко пръсть и когато си отишли стражаритѣ, дигналъ го и го скрилъ въ околнитѣ български кѫщи.

Презъ това време, т. е. отъ започването да бесятъ до идването на рускитѣ войски, сестра ми държала списъкъ въ кой день колко души обесватъ. И знаете ли колко души обесиха само въ Хасково? — шесдесеть и двама.

Отде бѣха тези нещастници и каква имъ бѣше вината, никой не знаеше. Пъкъ и за питане ли бѣ каква имъ е вината, когато се знаеше, че за едно най-малко подозрение за клевета или само за това да се каже за нѣкого, че е отъ Стара-Загора или отъ селата, на часа го улавяха, закарваха го въ Одринъ, ужъ да го сѫдятъ и следъ нѣкой день, съ присѫда закачена на шията му, обесваха го за удоволствие на турцитѣ и за назидание на българитѣ.

Единъ день, като си седѣхъ въ дюкяна и мислѣхъ какъ да избѣгна въ Цариградъ, вратата се отвори и влѣзе приятельтъ ми Георги Ангеловъ Кацаровъ. По начина на притваряне на вратата, по бледото му лице и по рѫцетѣ му, които треперѣха, угадихъ, че лоши новини ми носи.

— Василъ Хаджи Илевъ отъ Стара Загора е тука на моя дюкянъ — каза ми Георги. Избѣгвай да се срещашъ съ него, че може да пострадашъ.

— Не може да бѫде! Защо е дошелъ въ такова време, когато старозагорци ги търсятъ и подъ камъкъ?

— И азъ му се чудя на ума. Гледамъ, въ дюкяна ми влиза единъ високъ господинъ съ голѣми мустаки, обутъ съ царвули и бѣли навуща, съ кѫсо палто и поясъ на кръста —

цѣлъ комита. Като го видѣхъ, изтръпнахъ. Зааралия въ това време въ моя дюкянъ! Много се уплашихъ. Разправи ми, че до сега билъ живѣлъ въ Харманли, но защото се страхувалъ отъ турцитѣ, тръгналъ и той съ колитѣ да носятъ припаси въ Пловдивъ. Колата оставилъ край града, а той дошелъ да се види съ приятели. Пита и за тебе.

Познанството ни съ Илевъ, съ когото бѣхме живѣли заедно въ Стара-Загора, силно ни разтревожи. То бѣше готова присѫда. Наистина оттогава бѣха изминали три години, но кой ще те пита. Когато се споразумѣвахме съ Георги да избѣгаме нейде, Илевъ отвори вратата.

— Ахъ, ето случай! Добъръ день, — усмихна се той, като се канѣше да седне на стола.

Ако трѣбваше да се каже за нѣкого „нежеланъ гостенинъ“, приятельтъ ни Илевъ въ това време бѣше за насъ не само „нежеланъ гостенинъ“, но готови бѣхме да се отречемъ отъ него, че сме приятели. Защото, нашето приятелство, въ това разбъркано време, когато старозагорци ги ловѣха като пилци, освенъ вреда нищо друго нѣмаше да ни донесе. При все това, приехме го като приятель и се разговаряхме прави на крака. Стояхме като на тръне. Страхътъ ни се усили повече, като забелязахме, че бѣше пиянъ. Опасностьта за насъ бѣше очевидна.

Това ни насърдчи, та му казахме, че ни викатъ на конака, дето бързаме да отидемъ. Съгласихме се вечерьта да се срещнемъ при колитѣ и се разговоримъ по-надълго. Илевъ се съгласи и излѣзохме на улицата. Сега пъкъ друга беда. Страхувахме се да не тръгне съ насъ заедно. Почакахме малко да видимъ накѫде ще тръгне. И когато той зави на лѣво, ние тръгнахме на дѣсно и се изгубихме изъ пазаря. По-после нѣкои отъ съседитѣ турци ни питаха, кой е той и отъ где е. Казахме, че не знаемъ.

Съ Кацарова се споразумѣхме, че ако ни викатъ на конака да ни питатъ за Илева, категорично да отказваме, че го познаваме. И добре стана, че не ни викаха. Инакъ, ако бѫдеше и той тамъ, щѣше да ни постави въ трудно положение. Като пиянъ, той можеше да настоява и казва, че се познаваме и сме живѣли заедно въ Стара-Загора, а ние щѣхме да отричаме, че какво щѣше да реши каймакаминътъ и съветътъ, единъ Богъ знаеше.

Нѣколко дена следъ тази случка, смутенъ дойде при мене Кацаровъ.

— Знаешъ ли, кого сѫ обесили тази вечерь?

— Кого?

— Василъ хаджи Илевъ.

— Жално. И той стана жертва за освобождението на България.

— Пиянството, този демонъ, го погуби, — каза съ въздишка Кацаровъ.

— Тази случка ме накара да взема окончателно решение да бѣгамъ въ Цариградъ. И единъ день, заедно съ нашия съседъ часовникаря Ангелия, отидохме да ме снабди съ тескере — позволително, за пѫть. Писалището на чиновника се помещаваше въ една бръснарница. Бай Ангелия разправи на чиновника за мене и го помоли да ми издаде тескере за Цариградъ.

— Ангели, това момче ваше ли е? — попита чиновникътъ.

— Еветъ, ефенди! Съседъ ми е.

— Слушай тогава какво ще ти кажа. Ако му желаешъ доброто, не го пускай да отива никѫде. Нека си стои тука. Това ти казвамъ като на приятель.

— Ефенди, както виждате отъ старото му тескере, той е живѣлъ три години въ Цариградъ и едвамъ преди два месеца се завърна отъ тамъ. Не разбирамъ, защо да не е добре да отиде пакъ тамъ?

— Аджамѫ́ олма! (новакъ не ставай). Не видишъ ли какви сѫ времената. Отъ Одринъ нататъкъ нѣма да отиде.

— Нали отидоха нѣколцина наши българи?

— Така, отидоха, но това бѣше преди нѣколко дена. Сега е много строго. Пиле не оставятъ да прехвръкне презъ Одринъ. Сети ли се? Може да пострада момчето, после не се бъркамъ, — категорично отсече чиновникътъ.

Нѣмаше какво да се прави. Останахъ си въ Хасково.

Бесенията си продължаваха. Плѣвенъ бѣше обсаденъ отъ руситѣ и за тамъ постоянно заминаваха турски войски.

Една сутринь въ града пристигна единъ полкъ черкези, които отиваха за бойното поле. Като ги настаниха на квартира по ханищата и по българскитѣ кѫщи, първата имъ работа бѣше да тръгнатъ изъ лозята. Наше, ваше, за тѣхъ нѣмаше, а свободно ходѣха отъ лозе на лозе, лакомо ядѣха грозде, цѣли лози съ гроздето сѣчеха и ги носѣха на другаритѣ си въ града.

Нея вечерь, като обесиха трима души на голѣмата бесилка, види се, за развлечение на гоститѣ черкези, обесиха и единъ беднякъ на една черница край бахчата. Случайно видѣхъ, когато едно младо черкезче се покатери на черницата, та прехвърли вѫжето.

Като се преобърна бахчата на градска градина, черницата остана посрѣдъ.

Когато презъ 1901 година бѣхъ въ Хасково, съ единъ приятель отидохме въ градината да се разходимъ и сѣднахме на една скамейка близо до черницата, да си починемъ. Погледнахъ черницата, на която клонътъ-бесилка бѣше отсеченъ и рой отъ мисли ми дойдоха на ума и се питахъ: „Какво бѣше тогава, какво е сега?“

Бѣше празниченъ день. Посетителитѣ на градината все млади моми и момци, безгрижно се разхождаха изъ алеитѣ, весело се разговаряха и смѣяха.

— Блазе имъ, — казвамъ на приятельтъ си, — радватъ се на готова свобода, безъ да знаятъ съ какви скѫпи жертви е изкупена тя.

Приятельтъ ми, който бѣше пламененъ родолюбецъ, почна да философствува:

— „Ако тази черница-бесилка бѣше въ странство, щѣха да я заградятъ съ желѣзна преграда и приковатъ плоча съ надписъ: „Презъ 1877 година, турцитѣ обесиха на тази черница единъ непознатъ българинъ. Потомство, поклони се и кажи „Богъ да го прости“! Да, така щѣха да направятъ, ако не и нѣщо повече. Хората тъй знаятъ да почитатъ паметьта на загиналитѣ за свободата. А ние не искаме да знаемъ. Нехайни сме въ това отношение.

— Питамъ, — продължи приятельтъ, — умно и патриотично ли постѫпи нашиятъ градски съветъ, дето прибърза, та развали вашата кѫща? Кой не знае, че презъ 1873 година, Атанасъ Узуновъ, замѣстникъ на Василъ Левски, въ нея държа комитетскитѣ събрания. Ще дойде день, когато потомството съ свѣщь ще търси такива паметници и ще се чуди на нашата непредвидливость, на нашето голѣмо нехайство“.

Нашата кѫща, дето сме родени и израстнали, съ която ни свързватъ детски мили спомени, следъ преселванието ни, презъ 1886 година въ столица София, продадохме на съседа сахатчията Ангелия и на брата му Юрданъ, но за жалостъ, малко време ѝ се радваха, бѣ съборена, защото влизала подъ нова улица. По сѫщитѣ съображения и широкия площадъ предъ черквата застроиха, съ което се изгуби хубавиятъ изгледъ.

Кѫщата бѣше на два етажа, прилепена на зида на черковната ограда. Въ долния етажъ имаше две стаи, голѣмъ коридоръ и килеръ, а горе две стаи, гардеробна и надъ стълбитѣ малка стаичка-параклисче. Въ една отъ стаитѣ на горния етажъ, е заседавалъ тайниятъ революционенъ комитетъ и е живѣлъ замѣстникътъ на Левски, Атанасъ Узуновъ. Историята на този комитетъ, подробно е описалъ Стоянъ Заимовъ, въ книгата си „Минало“, томъ III.

Задъ тази кѫща имахме друга по-малка отъ две стаи, която давахме подъ наемъ. Нея година бѣ я наелъ единъ ерменецъ, Гарабедаа, родомъ се казваше отъ Цариградъ. Съ какво се занимаваше той, положително никой не знаеше. Самъ той се препорѫчваше за комисионеръ-търговецъ на жита. Но нѣкои наши българи го подозираха за турски шпионинъ и се пазѣха отъ него. И женитѣ отъ нашата махала се страхуваха да кажатъ нѣкоя престѫпна дума предъ „Дудуто“, жената на Гарабедаа.

Но да продължа разказа.

Бѣше къмъ края на септември. Нѣкои отъ турцитѣ отидоха въ Стара-Загора да обиратъ изоставенитѣ лозя и да варятъ петмесъ — маджунъ.

Отъ нѣколко дена Гарабедаа не се виждаше.

— „Дуду“, кѫде е Гарабедаа, та не се вижда? — попита майка ми, жена му.

— Отиде въ Стара-Загора, кокона Теофану. Негови приятели турци го заведоха, петмесъ да варятъ.

Следъ това, една вечерь, тя ни донесе голѣма паница съ петмесъ.

— Нà, кокона Теофану, хапнете си отъ петмеза, — каза на майка ми, като ѝ подаваше паницата.

— Отгде го купихте, Дуду?

— Не сме го купували. Гарабедаа го донесе отъ Стара-Загора.

Когато си отиде тя, сестра ми възбудено грабна паницата и извика:

— Това не е петмезъ, а кръвьта на нашитѣ братя и сестри, заклани въ Стара-Загора. Следъ това бързо стана и отиде, та го излѣ въ градината.

Събиране орѫжието на българитѣ.

Отъ день на день работитѣ се влошаваха. Всѣкиму бѣ мрачно и страшно на душата. Всѣки чувствуваше, че нѣщо лошо иде, че нѣкаква грозна буря се е надвесила надъ насъ и скоро ще се разрази ужасна, смъртоносна. Турцитѣ бѣха станали нервозни и не знаеха вече какво да правятъ съ българитѣ. Едничкитѣ бесения не ги задоволяваха вече, вземане живота на нѣколко души гяури бѣше малко за тѣхъ. Тѣ, може-би, искаха съ единъ замахъ да унищожатъ българския народъ. Но това като не можаха да направятъ, прибѣгнаха до друго средство.

Една сутринь, когато хората спокойно си отиваха на работа, нѣколко души стражари се разтичаха да ловятъ по-първитѣ и по-буднитѣ българи, стари и млади, които закараха въ Пловдивъ и отъ тамъ, съ други уловени отъ околнитѣ градове и села, заточиха въ гр. Ангора — Мала-Азия.

Отъ Хасково заточиха: хаджи Иванчо Минчевъ, зетя му Христо Златаровъ (баща на професоръ Д-ръ Ас. Златаровъ), Карабибера, братя Костадинчо и Димитъръ Христодулови, челеби Георгаки, Димитъръ Мишковъ и Василъ попъ Христовъ. Отъ тѣхъ челеби Георгаки и Карабибера умрѣха тамъ.

И следъ заточаването на толкова души българи, турцитѣ пакъ не се успокоиха. Сега пъкъ страхътъ, че българитѣ иматъ оржжия, не ги оставяше на мира. И една сутринь глашатаятъ разгласи изъ пазаря и въ българскитѣ махали следното: „По заповѣдь на каймакамина, известява се на християнското население, че кой каквото оржжие има, било пушка, пищовъ, ятаганъ или голѣмъ касапски ножъ, да ги предаде на правителството. У когото после се намери, на пжтната му врата ще бжде обесенъ. Това известявамъ, да не каже нѣкой не чухъ, не разбрахъ, ха-а-а!“

Още въ сжщия день се съставиха нѣколко комисии, отъ българи и турци, и съ коли тръгнаха отъ кжща на кжща да събиратъ оржжието. За всѣко дадено оржжие, комисаритѣ записваха, въ особенъ списъкъ, името на лицето и вида на даденото оржжие, като завързваха за него малка книжка, да се знае на кого е, за да може после да си го получи. Праздна работа. Преди колата да стигне до конака, турцитѣ разграбваха оржжието, та и най-последния турчинъ се снабди съ оржжие. Това бѣше и цельта на правителството: да обезоржжи българското население и да въоржжи турското, отъ страхъ, да не възстане при наближаване на рускитѣ войски. И така, у българитѣ не остана никакво оржжие, освенъ у нѣкои решителни хора, които съ рискъ за живота си бѣха го скрили въ земята.

Сега, да разправямъ ли за турската реквизиция? Ти, читателю, отъ младото поколение, не можешъ си представи, какво нѣщо бѣше турската реквизиция. То не бѣше реквизиция, а сжщинско обиране, оголване на българитѣ.

Когато потрѣбваше нѣщо за войската, каймакаминътъ повикваше въ конака българскитѣ мухтари — градски агенти, и по-първитѣ и по-богати българи и имъ казваше:

— Чорбаджиларъ! да видимъ сега колко сте вѣрна рая на много милостивия нашъ баща — падишаха. Той иска отъ васъ да му доставите въ нѣколко дена толкова оки сухари отъ чисто бѣло брашно, толкова оки оризъ и толкова коли, готови да носятъ припаси на войската. Разбрахте ли! — биваше последната дума на каймакамина, на която българитѣ добре разбираха значението.

— Много добре, ефенди, ще гледаме да се отсрамимъ предъ падишаха, комуто Аллахъ да продължи живота на многая лѣта, — отговаряха смирено призованитѣ.

Отъ конака, българитѣ отиваха въ общинската стая, въ старото училище въ черковния дворъ, повикваха още нѣколцина отъ махалата да смѣтнатъ какво и колко се иска отъ тѣхъ и разпредѣляха на всѣка кѫща по колко гроша се пада да даде. Разбира се, повечето даваха богатитѣ и въ опредѣленото време всичко биваше готово и се предаваше на надлежното мѣсто. При всичко, че добри надници се плащаха, пакъ мѫчно се намираха колари да каратъ колата. И онзи, който биваше принуденъ да отиде съ колата, се прощаваше съ домашнитѣ си, защото съмнително бѣше, ще се завърне ли здравъ и живъ. Едни коли отиваха въ Казанлъкъ, други въ Пловдивъ и София.

Българи, турски войници.

Презъ втората половина на месецъ ноемврий Плѣвенъ, недостѫпниятъ Плѣвенъ, падна, бѣше превзетъ отъ рускитѣ войски.

Говорѣше се, че правителството щѣло да взема войници и отъ българитѣ. Тази новина не ни много хареса, обаче излѣзна вѣрна.

Единъ день глашатай извести следующата заповедь: „Известява се на всички християни, способни да носятъ орѫжие, да отидатъ на конака и да се запишатъ войници. Който не отиде, голѣма глоба ще плати и ще се счита царски неприятель, х-а-а-а!“

За тази бащинска милость на падишаха женитѣ казваха, че турцитѣ нарочно събиратъ мѫжетѣ имъ, за да ги поставятъ срещу рускитѣ войски да ги избиятъ.

Всичко бѣ възможно.

Както и да е, като младежи по на 22 години, способни да носимъ пушка, но не похванали такава до сега, отидохме въ конака съ приятеля ми Георги Кацаровъ да се запишемъ.

Конакътъ бѣше на мѣстото дето сѫ сега казармитѣ на 10-и Родопски полкъ. Като се влѣзеше презъ голѣмитѣ двукрилни врата въ широкия дворъ, отъ дѣсна страна имаше нѣколко низки здания, дето се помѣщаваше телеграфопощенската станция. Пощата, т. е. простата кореспонденция, приемаше и предаваше единъ турчинъ въ дюкяна си, въ папукчийската чаршия. За да дадешъ писмо, разбира се, просто, освенъ таксата за написване адреса и на турски езикъ, трѣбваше да платишъ 10 пари на пощаджията да ти го напише. Сѫщо ще дадешъ 10 пари бакшишъ — подаръкъ и на раздавача на писмата.

Отъ лѣва страна на двора бѣха: затворитѣ, жандармерийската казарма, кафеджийницата, складътъ на барута (барутъ-хането), ковчежничеството и жилището на каймакамина. А въ дъното на двора бѣше конакътъ, масивно и по новия стилъ двуетажно здание. Тамъ бѣше кабинета на каймакамина, канцеларията му и заседаваха разни „мезлиши" — съвети, както и „белидието" — градския съветъ. За да се изкачишъ на горния етажъ, трѣбваше да си събуешъ обущата долу до стълбата и да ги оставишъ да ги пази нарочно поставено лице „папукчи-баши". За забелязване бѣ, че при толкова чифта обуща, които се оставяха презъ деньтъ, никога не е имало оплакване за промѣнени или изгубени обуща.

Преди дохаждането на руситѣ и въ българскитѣ кѫщи имаше този турски обичай: било домашнитѣ, било гоститѣ, преди да влѣзатъ въ стаитѣ, събуваха си обущата и по чорапи влизаха въ стаята. Единъ предразсѫдъкъ имаше у българитѣ по това нѣщо. Казваха, че, ако се посипе малко ситна соль въ обущата на нѣкой гостъ, който се е заседѣлъ повече, отъ колкото приличието го изисква, тогава ставалъ и си отивалъ. Това се правѣше по нѣкога повече за смѣхъ. Но да се повърна на думата си.

Въ една отъ голѣмитѣ стаи, въ долния етажъ на конака, заседаваше наборната комисия, състояща се отъ по единъ човѣкъ отъ всѣка народность въ града. Дворътъ около зданието и голѣмия коридоръ бѣха пълни съ българи. Съ мѫка си пробихме пѫть и се настанихме до вратата на стаята. Колко свободни се усѣщахме сега и спокойно наблюдавахме заптиитѣ (стражаритѣ), които се движеха нагоре - надолу, нѣщо, което по-рано отъ страхъ не смѣехме да направимъ. И тѣ бѣха станали други, не бѣха груби, лесно раздразнителни и нѣмаше вече да чуешъ отъ устата имъ думата „гяуръ“ (невѣрникъ), а когато минаваха между навалицата, кротко казваха: „Дуръ гечеимъ, бе, чорбаджи“ (стойте да замина, бе, чорбаджи). Какво не правеше страхътъ отъ руситѣ! Тѣ бѣха още далечъ, но страхътъ отъ московеца бѣше се загнѣздилъ въ сърдцата имъ.

Следъ дълго чакане, дойде редъ да влѣзна въ стаята.

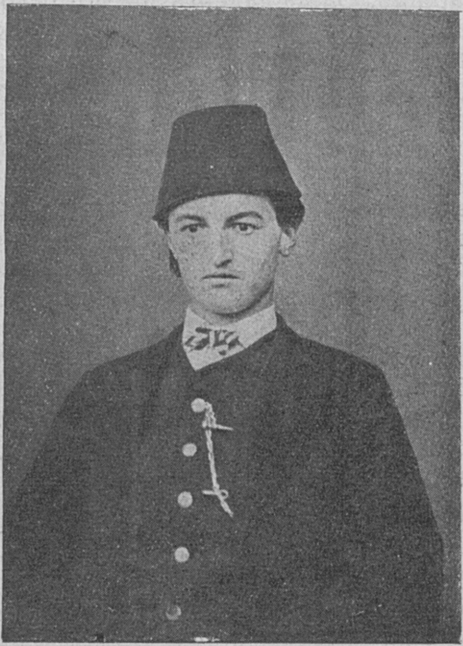

Георги Хр. Стоиловъ.

— Името ти? — ме попитаха бързо на турски.
— Христо-оглу Георге — (Христовъ синъ Георги).
— На колко си години?
— На 22 години.
— Каква народность?
— Българинъ.
— Отъ коя махала?
— Отъ Вароша.

— Суваре ми, пиаде ми?—т. е. какъвъ войникъ желаешъ да бждешъ, кавалеристъ ли, или пехотинецъ?

— Пиаде — пехотинецъ.

— Чикъ — излѣзъ.

Съ мжка си отворихъ пжть презъ навалицата до вратата, дето приятелитѣ ме попитаха какъвъ се записахъ.

Следъ записването и на приятеля ми Георги Кацаровъ, излѣзохме вънъ на двора да погледаме какъ се обучаватъ българитѣ войници. Заварихме ги да си почиватъ и се разговарятъ съ мюлезимина — подпоручика, който ги обучаваше.

— Бързо усвоявате талима — приомитѣ. Види се, въ училището се упражнявате, — казваше офицерътъ.

— Хаиръ, ефенди. Въ училището не ни учатъ такива нѣща. Дето казвате, че бързо сме усвоявали талима, това е защото ние българитѣ много обичаме да играемъ на хоро, — отговори нашия съседъ Василко Духлевъ.

— Както и да е, важното е, че бързо го усвоявате, туй то, — усмихваше се офицерътъ.

Когато пакъ започнаха да се обучаватъ нашитѣ момчета, а ние отъ страна имъ се любувахме, единъ приятель съ погледъ ми посочи прозореца на конака.

— Виждашъ ли ония сгънати знамена, дето сж изправени до прозореца? Това сж бунтовнишки знамена. Едното е панагюрското.

Мѣстото му е тука да кажа нѣколко думи за това знаме.

Майка ми разправяше, че следъ потушаване на панагюрското възстание, говорѣло се, че башибозуци отъ Кърджали и отъ околнитѣ села идѣли да ограбятъ българскитѣ махали въ града. Башибозуцитѣ се явили горе край града, насѣдали на земята и грозно думкали съ своитѣ малки тжпанчета. Съ такива тжпанчета, направени отъ кожа, опъната на пръстена паница, казватъ стари хора, едно време били думкали прочутитѣ кърджалии и даалии, когато сж върлували изъ България.

„Ние, казва майка ми, заключихме добре пжтната врата и отидохме у съседитѣ, оттамъ да гледаме вънъ какво става. Башибозуцитѣ още седѣха. Нѣколцина турци отъ града бързо отидоха при тѣхъ. Подиръ малко, тжпанчетата се чуха по-близо и башибозуцитѣ минаваха предъ нашитѣ погледи. Най-напредъ вървѣше единъ снаженъ турчинъ съ знаме, после тжпанаритѣ и следъ тѣхъ башибозуцитѣ, които вървѣха башибозушки, т. е. безъ редъ. За наше щастие, подухна вѣтъръ и знамето се разтвори.

— О, Божичко! Вижте, вижте левътъ на знамето. Това е панагюрското знаме, — възхитена казала сестра ми.

Всички, продължаваше майка ми, приковахме погледи на знамето, което все се разтваряше отъ вѣтъра и се виждаше левътъ изправенъ на заднитѣ си крака. Башибозуцитѣ заведоха въ конака, дето каймакамина имъ прочелъ една телеграма отъ Одринския валия, че, ако направятъ нѣщо на града и ако не си отидатъ веднага по домоветѣ си, съ главитѣ си ще отговарятъ. Още сѫщата вечерь пристигна отъ Одринъ войска и ги принуди да си отидатъ".

Знамето оставили въ конака.

Като става дума за това знаме, мисля, ще бѫде интересно да се знае, какво е писано за него въ юбилейната книжка, издадена по случай 25 годишнината отъ възстанието.

„При разбиването на Панагюрище, главното знаме, шито отъ Райна, падна въ рѫцетѣ на хасковскитѣ башибозуци, които съ голѣмъ триумфъ го отнесли въ Хасково. Тамъ тѣ го побили въ двора на конака, викали тогавашния владишки намѣстникъ, архимандритъ Хрисанъ, да имъ прочете надписа „Свобода или смърть" и го оставили на съхранение. До дохаждането на руситѣ, знамето е стоело въ конака, а попосле се предполагало да е изгорело съ самия конакъ.

Панагюрското знаме, работено отъ Райна попъ Футекова, бѣше отъ кадифе, обемаше около два метра дължина и единъ и половина метъръ ширина. На едната му страна се виждаше ушитъ съ злато голѣмъ левъ, колкото едно теле, подъ краката на лева се виждаше стѫпканъ полумесецъ. Отъ горе на лева имаше надписъ: „Свобода или смърть". На другата страна на знамето имаше тоже левъ, сѫщата голѣмина. На едната страна на лева бѣше написано буква „П", а на другата буква „О", което значи: „Панагюрски окрѫгъ". На краищата на знамето имаше голѣми златни топки. Стойностьта му възлизаше на четиредесеть наполеона. Още едно знаме е имало въ Панагюрище, ушито въ Карлово отъ сестрата на Василъ Левски, Мария. То бѣше отъ атлазенъ платъ. На едната му страна фигурираше добре изрисуванъ левъ, а на другата надписъ съ златни букви: „Свобода или смърть".

Насъ никой не ни накара да се обучаваме като турски войници, па и нѣмаше кой да следи за това нѣщо. Като видѣхме каква бъркотия бѣше това турско военно учение, излѣзохме вънъ на полето и оттамъ, презъ дола, се упѫтихме за у дома.

— Ей, качаци! (ей, дезертьори!) кѫде бѣгате?—каза на смѣхъ единъ познатъ, който ни срѣщна.

Три дена наредъ българитѣ ходиха на учение, три дена бѣха турски войници и още 300 дена да ги викаха, доброволно щѣха да отиватъ, но не отъ обичь къмъ това обучение, а защото, като войници, турцитѣ ги гледаха съ добро око. Сега българитѣ лесно влизаха въ разговоръ съ нѣкои турци, които не се стѣсняваха да казватъ истината, черуситѣ идатъ.

— Е, кардашъ (е братя), нашето царство е вече свършено. Плѣвенъ падна, сега на Шипка има бой и московецътъ иде, и какъ? - хвърчи. Вие не се страхувайте, той за васъ иде. Су-гюдю, бурдадъръ (на Водици — Богоявление, е тука), — казвалъ единъ отъ разбранитѣ турци.

Че рускитѣ войски идатъ, нѣмаше съмнение. Това се забелязваше ясно по посърналитѣ лица на турцитѣ, които бѣха неспокойни и явно се готвѣха наново да бѣгатъ въ Одринъ. Не бѣше време за криене, па и не можеха да се криятъ. Отъ зимницитѣ топовнитѣ гърмежи на Шипка ясно се чуваха.

Турцитѣ бѣгатъ.

Не усетихме какъ минаха коледнитѣ праздници. На 29 и 30 декемврий турското население вкупомъ започна да бѣга. Пѫтищата за Харманли и за гарата Раковски бѣха изпълнени съ коли и добитъкъ. Всѣки бързаше часъ по-скоро да се качи на трена и да пристигне въ обетованата земя — Одринъ.

Българитѣ сѫщо не стоеха съ скръстени рѫце. Всѣки бързаше да скѫта стока или покѫщнина на безопасно мѣсто. Магазинитѣ въ чаршията бѣха препълнени. И ние занесохме въ мазата на вуйчо ни Хаджи Иванчо Минчовъ нѣколко чували съ дрехи. Всѣки си приготвяше повече храна, защото никой не знаеше какво ни очаква. Може би, си мислехме, ще бѫдемъ заставени да стоимъ затворени по кѫщитѣ си.

На 30 декемврий надвечерь се пръсна слухъ, че на другия день, каймакаминътъ съ всички чиновници, т. е. турското правителство, щѣлъ да напуща града. Значи градътъ остава на произвола на сѫдбата. Това само смути българитѣ и нѣкои отъ тѣхъ отидоха на конака да питатъ каймакамина какво да правятъ, да бѣгатъ ли и тѣ.

— Ако искате бѣгайте, ако искате седете си тука. Руситѣ вамъ нищо лошо нѣма да направятъ. Но, ако дойде Сюлейманъ паша, градътъ на прахъ и пепель ще го направи. „Заара гиби оладжактжръ“ (като Стара-Загора ще стане), — казалъ просто и ясно каймакаминътъ.

Късно вечерьта въ града пристигна единъ отрядъ черкези и кавалеристи, наречени „Казакъ-алай“, които отиваха за Одринъ. Тѣзи неканени гости се настаниха на квартира изъ българскитѣ кжщи. Намъ се паднаха четирима души черкези, които настаниха въ старата кжща въ другия дворъ, дето живѣеше Гарабедаа, който бѣше избѣгалъ. Благодарихме на Бога, за дето имахме тази стара кжща, та ни оставиха свободни въ голѣмата.

Мръкна се. Глъчка и шумъ се носѣше изъ махалата — цѣлъ военenъ лагеръ представляваше. Черкези обикаляха отъ кжща на кжща да искатъ едно друго, крадѣха и всеваха страхъ и трепетъ у хората. Отъ страхъ да не би у дома да дойдатъ нѣкои черкези, съ камъни и дървета подпънахме пжтната врата и оная, която водѣше въ другия дворъ. Така малко успокоени, четворицата: азъ, майка ми, сестра ми Мария и братъ ми Михалчо се прибрахме въ стаята да вечеряме. Казвамъ да вечеряме, но яде ли се въ такова време! Страхътъ ни душеше за гърлото и не можехме да се успокоимъ. Раздигнахме трапезата, духнахме газеното кандилце и се наредихме край огнището да се грѣемъ. Колко бива весело, приятно, макаръ и въ тъмно, срещу огъня! Огъньтъ топли и разговоритѣ биватъ сладки при него; само, ахъ! този страхъ да го нѣмаше! По едно време, когато огъньтъ почна да ни приспива, чухме пакъ шумъ на близо и следъ малко тичешкомъ дойдоха у дома съседкитѣ Мария и Фанка, — момичета, сестриничета на сахатчията Ангелия и Ванка — жената на Василко Духлевъ

— Ахъ, како Теофани, ахъ, какво щѣхме да изпатимъ съ Фанкото. Мари, единъ Господь ни избави отъ ржцетѣ на черкезина, — разправяше задъхано Ванка на майка ми.

— А-ха! тебе ти е смѣшно. Питай насъ, — се обърна Фанка къмъ сестра си, която се смѣеше.

— Кажете какво се е случило — запита ги сестра ми.

— Чакай, Марийке, азъ ще ви разкажа, — каза Ванка и продължи. Нашъ Василко отиде за малко у единъ роднина и азъ, за да не съмъ сама у дома, повикахъ Фанкото да ми бжде другарка. По едно време, когато двѣтѣ си седѣхме край огнището, отвори се вратата и влѣзе единъ черкезинъ. Забравили сме да заключимъ вратата. Ние се уплашихме, извикахме и поискахме да побѣгнемъ, но той разпери рѫце, усмихна се и каза да се не страхуваме. „Едно кафе, каза, ще пия и ще си отида“. Смаяхме се. Страхувахме се, ако поискаме да бѣгаме да не улови нѣкоя отъ насъ, затова му казахъ: „бива, аго, да ти направя едно кафе“. Той седна въ единъ ѫгълъ на стаята, Фанкото на среща въ другия, пъкъ азъ на срѣдата да му варя кафе. Като си пиеше кафето, започна да ни закача съ думи; поиска да съмъ му намѣрила невѣста. „Защо ти е, аго, утре ще си ходите“.—„Нека. И нея ще водя у дома“, и гледа Фанкото. Отъ страхъ ние изтръпнахме. Ами сега! За наше щастие Богъ изпрати бай Ангелия при насъ и седна да

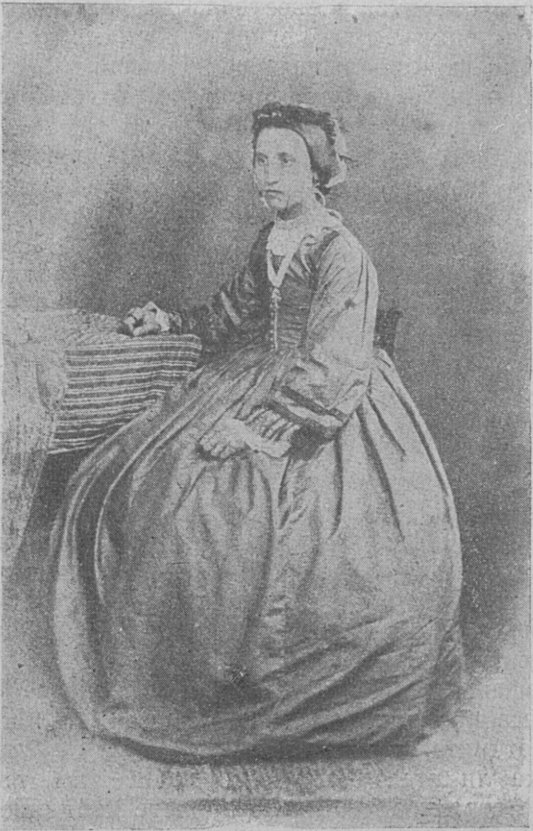

Теофана Златарова (майка на проф. Д-ръ Ас. Златаровъ).

се разговаря съ черкезина. Като имъ направихъ по едно кафе, бай Ангелия ми смигна съ окото и ние съ Фанкото избѣгахме.

Ванка, може би, щѣше още да разправя за случката, но въ това време на двора се чуха женски гласове и следъ малко въ стаята влѣзоха леля ми хаджи Иванчовица съ дъщеритѣ си Теофана Златарова, Марийка и Евгени, годеницата на Берковски. Леля ни разправи, че бѣгали отъ черкезитѣ. Баба Кика, тѣхната съседка, я съветвала да заведе дъщеритѣ си нейде, защото единъ отъ тѣхнитѣ гости-черкези я питалъ, коя е кѫщата на чорбаджи хаджи Иванчо.

На запитването ѝ, защо му е, той отговорилъ, че ималъ хубава мома, годеница на единъ комита.

— А-ха, да видимъ! Додето е този револверъ въ рѫцетѣ ми . . ,— каза Евгени, като посочи револвера си на Берковски.

Като поседѣ малко, леля си отиде отъ страхъ да не ограбять черкезитѣ кѫщата имъ. Съ нея си отидоха Ванка, Мария и Фанка. При насъ останаха Теофана съ детето си Недѣлка и Евгени. Духнахме кандилцето да не свѣти въ стаята и на свѣтлината на огъня почнахме тихо да се разговаряме. И когато така пазехме тишина, Недѣлка се събуди и заплака.

— Мълчи пиленце, мълчи гълѫбче, че ще дойдатъ черкезитѣ да ни заколятъ, — я умиряваше майка ѝ.

Следъ малко Недѣлка заспа и ние се успокоихме. И когато почнахме да говоримъ за възможно нападение отъ страна на черкези и Евгени разпалено казваше: „додето е револвера, жива нѣма да се предамъ, ще стрѣлямъ на похитителя си, че и на мене си“, нѣкой почука на прозореца и чухме женски гласъ.

— Теофани, азъ съмъ, да се не уплашите?

По гласа познахме, че това бѣше чина Марийка, майката на сахатчията Ангелия.

— Тука ли сте? Ами защо стоите въ тъмно? Нѣма нищо. Не се страхувайте. Я си запалете кандилцето,—ободри ни тя, като влѣзе въ стаята.

Успокоени отъ нейнитѣ думи и отъ цигарата, която тя безгрижно пушеше, запалихме кандилото, постъкнахме огъня и поканихме чина Марийка да седне, а ние отъ другитѣ страни, заградихме огнището. Не иска казване, традиционното джезвенце бѣ турено на огъня, за да почерпимъ чина Марийка съ едно кафе.

— Чино, каква бѣше тази глъчка изъ махалата? Чухме, пушка гръмна, — запита я сестра ми.

— Оставете се! Нашъ Ангелия единъ аджамилъкъ направи, дето доведе този турчинъ у дома, ужъ да ни пази отъ черкезитѣ, а пъкъ той щѣше да ни навѣе една беда на главата,– каза чина Марийка, като си запали цигарата и засърба кафето.

— Кой турчинъ, чино Марийке? — обади се майка ми.

— Е, нима не знаете? Топала, сахатчията. Намѣсто да седи у дома да ни пази, отишълъ у Кикини и отъ дума на дума скарва се съ тѣхнитѣ гости черкези. Малко останало да го убиятъ. Тѣ гърмели срещу него. Добре станало, дето нашъ Ангелия пристигналъ на време, умирилъ черкезитѣ и си го доведе у дома. У дома пъкъ почна да се кара съ Ангелия, за дето не го оставилъ да се разправи съ черкезитѣ. Разсърди се и си отиде у тѣхъ си.

Евгени Берковска.

Струва ми се, отиде да се готви да бѣга.

Бѣше станало срѣдъ нощь. Чина Марийка си отиде, а ние легнахме да спимъ. Подъ думата „ние“, разбира се, казвамъ за насъ младитѣ: майка ми и братовчедка ми Теофана, цѣла нощь не спали отъ страхъ да се не случи нѣщо.

Анархия.

Съмна се. Слава Богу, благополучно мина нощьта. Да видимъ какво ще ни донесе последния день на старата 1877 година. Още днесъ — и утре е нова година. День тържественъ, день за радость и веселие, а ние не знаеме де и какъ ще го посрещнемъ.

Рано преди да сипне зората, черкезитѣ заминаха надолу, а на черковния площадъ предъ нашата кѫща, стройно бѣха наредени войницитѣ отъ „казашкия алай“, които очакваха пашата, командиря си. Следъ малко той пристигна, поздрави ги, даде заповедь да възседнатъ конетѣ и потеглиха къмъ Одринъ.

За пашата, който билъ говорѣлъ чисто български езикъ, казваха, че билъ полякъ, емигрантъ и се казвалъ Чайковски.

Още вечерьта нѣкои наши съседи, мѫже и жени, ходили въ квартирата му да го питатъ, какво да правятъ.

— Седете си въ града. Не ви трѣбва да бѣгате, потърпете още малко. Руситѣ идатъ, — успокоилъ ги пашата.

— Снощи каймакаминътъ ни каза, че ако дойде Сюлейманъ паша, щѣлъ да съсипе града.

— Спокойни бѫдете. Сюлейманъ паша я дойде, я не. Посрѣщайте добре турскитѣ войски, които дохождатъ, давайте имъ за ядене, каквото имате, и показвайте имъ пѫтя за Одринъ, — казалъ наставнически пашата.

Този разговоръ съ пашата още презъ нощьта отъ уста въ уста бѣше предаденъ изъ българскитѣ махали.

Стояхме още на площада, когато откъмъ чаршията тичешкомъ се спуснаха нѣколко души българи, които отчаяно викаха:

— Бѣгайте, бе-е! черкезитѣ удариха чаршията.

Думата „удариха“ така грозно звучеше въ ушитѣ, щото на човѣка настръхваха коситѣ на главата. Това значеше анархия. А когато единъ отъ дошлитѣ каза, че каймакаминътъ съ всичкитѣ чиновници и турцитѣ избѣгали, женитѣ и децата при насъ заплакаха и една друга се питаха, какво да правятъ.

Въ това време, безъ да ме види майка ми или сестра ми, тичешкомъ отидохъ на чаршията да видя дюкяна си. Черкези и турци още обираха дюкянитѣ, а повечето презъ нощьта бѣха обрани. Не ще казване, че и моя дюкянъ бѣше обранъ. Мазитѣ, каменнитѣ мази, дето хората си бѣха скрили скѫпитѣ дрехи и покѫщнина, бѣха отворени и всѣки свободно влизаше въ тѣхъ да взима каквото си ще. Изъ улицитѣ имаше разхвърлена стока, а при часовника горѣха купъ басми, аладжи, хасета и платна, които обирницитѣ не могли да вэематъ съ себе си. Като гледахъ каква бъркотия бѣше изъ чаршията, достраша ме и бързо се завърнахъ у дома. И братъ ми Михалчо бѣше се прибралъ. Събрахме се всички и съставихме единъ домашенъ съветъ да решимъ, какво да правимъ. Предполагахме, че щомъ черкезитѣ и турцитѣ сѫ тръгнали да обиратъ, непремѣнно ще дойдатъ да обиратъ и българскитѣ махали. Нѣма съмнение, че нашата махала „Боярска", като ужъ богата и изложена на лице, първа ще пострада. Страхувахме се не отъ обиръ, а за живота си. Затова решихме да се скриемъ на тавана на старата ни кѫща въ другия дворъ.

Еднъжъ взето такова решение, веднага почнахме да носиме едно друго на тавана. Занесохме дюшеци, юргани, хлѣбъ и сирене. Качихме и единъ мангалъ съ огънь. На тавана се качихме: сестра ми, братъ ми и азъ. Качиха се още: Евгени, вуйчова Елена и Марийка Арѫшова, момичета, които бѣха побѣгнали у дома. Задъ комина на тъмно мѣсто постлахме дюшецитѣ, турихме мангала на срѣдата и, завити съ юрганитѣ, седнахме около него, той да топли насъ а ние него. Отъ страхъ ли бѣше или отъ студа, треперѣхме като листъ. Майка ми отказа да се качи на тавана, а остана долу задъ кѫщата да ни пази. Чувахме я, когато се разхождаше като часовой изъ тъмния килеръ, отъ вуйчовия дворъ до голѣмата ни кѫща и често ни питаше какво правимъ, а ние нея питахме, какво се чува.

Наистина, голѣмо геройство показа нашата майка. Попосле, сама се чудеше на ума си и я хващаше страхъ, за дето тъй необмисленно се е излагала въ опасность да бѫде застреляна отъ черкези.

Но де тогава бистъръ умъ да сѫди човѣкъ кое е подоброто!

Марийка Арѫшова бѣше дъщеря на една богата фамилия отъ Стара-Загора, доведена като робиня въ Хасково и бѣ предадена на семейството на чорбаджи Христодулови да я гледатъ. Тя ни разказа за Стара-Загора какъ сѫ се били рускитѣ войски и българскитѣ опълченци съ турскитѣ войски, какъ разорили и изгорили града, какъ сѫ бѣгали хората къмъ Казанлъкъ, кланета, ужаси, страхотии до полуда. Съ затаенъ дъхъ ние я слушахме, когато тя разправяше и студени тръпки ни побиваха, като си мислѣхме, че сѫщата участь очаква и насъ. Когато се бѣхме навели надъ мангала и въ ума ни се рисуваха ужаснитѣ картини, разказани отъ Марийка, вниманието ни се привлече отъ женски плачове. Ние изтръпнахме и плахо се загледахме като замаяни.

— О, Божичко! започнаха да колятъ. Затова ли се избавихъ въ Стара-Загора, сега тукъ да ме заколятъ,—извика Марийка и почна да плаче, а следъ нея и другитѣ.

— Какво правите, защо плачете?– чухме гласа на майка ми.

— Мамо, какви сж тия плачове? — попита сестра ми.

— Не се плашете. Нѣма нищо. Това сж чина Христодурица и Манахилчини, идатъ у насъ.

— Да слѣземъ ли?

— Слѣзте, отговори майка ми.

Ние се зарадвахме и бързо слѣзохме отъ тавана.

Въ това време въ двора бѣха влѣзли чина Христодорица съ момичетата си и Манахилчини, които вървѣха и плачеха, за дето черкези имъ обрали кжщитѣ. Съ тѣхъ тръгнахме и ние и презъ дома отидохме у съседа, часовникаря Ангелия. Тамъ заварихме дворътъ пъленъ съ жени и момичета, които, разтревожени и обезумѣли отъ страхъ, плачеха съ гласъ.

– Како Теофани, кажи ми какво да правя тѣзи момичета? Кжде да ги скрия, мари! О, Боже! какво да правя! — се кжсаеше отъ плачъ сестрата на Ангелия, като държеше ржцетѣ на майка ми.

Майката плачеше и се чудѣше какъ да запази честьта на тритѣ си момичета, които, като росни капки, стоеха до нея, утешаваха я и плачеха заедно съ нея.

Не бѣше време за утѣшаване. Колкото майки имаше тамъ, всѣка една имаше да мисли за своето женско чедо.

На туй отгоре, отъ стаята излѣзе бай Ангелия, опъналъ царвули на краката, метналъ торба на рамото, готовъ за пжть.

Щомъ женитѣ го видѣха, изпищѣха.

— О, Боже, наистина ще бѣга, — огорчена каза майка му.

— Бе, Ангели, нима самъ ще бѣгашъ? — запита го вуйчо Тодоръ.

— Ще бѣгамъ, братя, ще бѣгамъ. Тукъ не е за стоене, — викаше Ангелия.

— Ами мене съ толкозъ деца, на кого оставяшъ? — съ плачъ питаше жена му.

— На васъ нищо нѣма, васъ не убиватъ. Женско гробъ нѣма, — силно уплашенъ, продължаваше да вика Ангелия.

— Ангели, грѣхота е да оставяшъ на произвола толкозъ жени и деца, — авторитетно заключи леля ми хаджийка.

Ангелия се убеди.

Единиятъ мѫжъ едвамъ бѣха убедили да не бѣга и другъ дойде. Яви се Тодоръ Ангелиевъ, едничкото мѫжко останало въ домътъ на чина Христодорица, водейки единъ конь, готовъ да бѣга. Женитѣ го молѣха да ги не оставя сами, но кой слуша? Качи се на коня и отиде, та се не видѣ.

Не бѣше време за маяне. Бай Ангелия заведе домашнитѣ си въ друга махала. Отидоха си и другитѣ по домоветѣ. Вуйчо Тодоръ, като каза нѣколко утешителни думи на майка ми, и той си отиде съ тѣхнитѣ.

Останахме ние самички.

— Хайде, деца, да отидемъ и ние у дома. Каквото е опредѣлилъ Богъ, това ще стане. Като милостивъ баща той нѣма да ни остави, —нажалено каза майка ми, като ни улови за рѫце.

Каквито ценни нѣща имахме, останало ни отъ дѣди, наметахме го въ кладенеца, а дрехи и постелки, нахвърляхме въ голѣмитѣ каци въ избата. Следъ това, уморени, седнахме край огнището да си починемъ. Отъ уплаха и страхъ, сърдцата ни силно тупаха и треперѣхме. Чувствувахме, че бурята се приближава, ще се разрази и надъ насъ, но ние бѣхме като въ мъгла и не знаехме какво да правимъ. Да бѣгаме съ турцитѣ къмъ Харманли и Одринъ, да се излагаме въ опасность, да бѫдеме обрани и убити или пъкъ да спечелимъ силна настинка, ни се виждаше нѣщо неразумно. Но щѣлъ да дойде Сюлейманъ паша и щѣлъ да бомбардира града. Добре, тогава ще бѣгаме отъ кѫща въ кѫща, на полето и ще сме по-добре, отколкото на чужди мѣста и всрѣдъ зима. Най-после, както казахъ, като не знаехме какво да правимъ, оставихме се на Божиятъ промисълъ, той да ни рѫководи. Както ще видимъ по-нататъкъ, надеждата ни въ Бога не бѣ напраздно. Въ това объркано време той ни е пазилъ, десницата Му е била надъ насъ и ние останахме и здрави, и живи. На нѣкои свободолюбци, охолници, това може да се види наивно и смѣшно. Но уверявамъ ги, че, когато човѣкъ се намира въ опасность и живота му виси на косъмъ, тогава надежно вдига рѫце за помощь и съвестьта му казва: „Има Богъ“.

— Теофани, тука ли сте?—чухме гласа на чина Марийка, застанала до прозореца.

— Какво да правимъ? Ще стоимъ тука, до когато е рекълъ Господь, — отговори майка ми.

Чина Марийка влѣзе въ стаята, седна до огнището и запали цигарата си.

Чина Марийка се научи и пушеше контрабанда отъ тютюня, който сами произвеждаха.

— Все нейде бѣгайте. Тука не е за стоене. Махалата е пуста. Хората се скриха въ миши дупки. Нашата махала е на лице. И тукъ ще дойдатъ да обиратъ.

— Вие кѫде избѣгахте чино? — я запита майка ми.

— При черквата Св. Архангелъ. Лошо, Теофани, лоши времена настанаха. Тука вие нищо не виждате, но тамъ, дето сме ние . . . чудо свѣтъ! Едни бѣгатъ на долу, други се криятъ, а пъкъ турци и черкези ходятъ да обиратъ отъ кѫща въ кѫща. Плачъ, писъци до Бога.

— Че нали избѣгаха турцитѣ?

— Ами, избѣгаха! Изпратиха женитѣ съ колята на долу, а тѣ се върнаха да обиратъ. Пари и скѫпи нѣща грабятъ отъ кѫщитѣ и отъ хората, кого де срещнатъ.

Нашето бѣгане.

Оставихме майка ни и чина Марийка да си піятъ кафето, а ние тримата излѣзохме вънъ на двора да чуемъ има ли нѣщо изъ града. Докато бѣхме още на коридора, сестра ми силно извика:

— Мамо, чукатъ на черковната врата.

— Ахъ! това сѫ черкези, — каза чина Марийка, па и тя, и майка ми скочиха.

Следъ чукването на черковната врата, чукна се и на нашата и въ сѫщото време се чу трѣсъкъ; едното ѝ крило се отвори и се показаха нѣколко души черкези, съ рунтави кожени калпаци и съ пушки, насочени къмъ насъ.

— Мамо, бѣгайте, черкези идатъ! — извика сестра ми.

Не помня какъ сме избѣгали презъ килеритѣ у вуйчови.

— Теофани, защо бѣгате? — плахо попита вуйчо.

— Бѣгайте, черкези влѣзоха у дома, отговори майка ми.

— Како, кѫде да скрия тѣзи жълтици?—се обърна къмъ майка ми учинайка, като отъ страхъ треперѣше и показваше една кърпа съ пари.

— Зная ли! Скрий ги тамъ въ снѣга и бѣгайте.

Отъ вуйчови, презъ зимника, отидохме у хаджи Запрянови и оттамъ презъ двора на Тодю Симидчиевъ — у Куция Тодю или Куцела Тодю, както го наричаха. У Куцела Тодю влѣзохме презъ единъ малъкъ отворъ на стената, нарочно направенъ за лесно бѣгане. Когато се бѣхме приближили до отвора, макаръ и да не бѣше време за смѣхъ, почнахме да се смѣемъ, като видѣхме стария Симидчиевъ, показалъ глава като костенурка, стои на отвора и пита: „какво има?“

— Бѣгай да влѣземъ, черкези идатъ! — му извикахме.

Следъ като се проврѣхме презъ отвора, запушиха го съ дъски и камъни отъ страхъ да не дойдатъ следъ насъ черкезитѣ. Отъ дълбокия снѣгъ и силното тичане, бѣхме се изморили и мѫчно си поемахме въздухъ. Колкото души бѣхме избѣгали у Куцела Тодю, събрахме се всички на двора, готови при първъ знакъ отъ нови нападения, да бѣгаме изъ другитѣ дворища.

— Мамо, Михалчо го нѣма? — извика сестра ми.

— Не се страхувай, той се качилъ на тавана на старата кѫща. Когато бѣгахме задъ кѫщата, той се обади, — каза майка ми.

Майка ми и чина Марийка, както си грѣели нозетѣ на огъня, избѣгали по чорапи изъ снѣга.

Следъ малко дойде леля хаджийка съ дъщеритѣ си: Теофана, Евгени и Марийка. Тѣ се били скрили подъ хамбаря въ другия имъ дворъ, въ който, като низъкъ, принудени били да стоятъ наведени или да лежатъ.

Подиръ малко чухме да къртятъ врата.

— Навѣрно, къртятъ черковната врата, — забеляза една жена.

Ударитѣ се чуха по-близо.

— Пъкъ това сѫ вратитѣ на самата черква, — обади се друга, и доде още тя говорѣше, чухме, че падна вратата.

— О, Боже! Сега обиратъ черквата, — добави сѫщата жена и всички почнаха да се кръстятъ и молятъ да я не запалятъ и изгорятъ.

Отъ страхъ да не би и насъ да ни нападнатъ черкезитѣ, отидохме у Керимови, та въ случай на опасность, да избѣгаме покрай рѣката въ другитѣ махали. Отъ Керимовата кѫща се виждаше на среща махалата „Телли-кая“ и други, населени само съ българи. Виждаше се пѫтьтъ отъ селото „Али-бейкьой“ (сега Боярово) за чаршията, по който пѫть непрекѫснато вървѣха бѣжанци турци, които бѣгаха надолу, къмъ Одринъ.

Не бѣха се изминали нѣколко минути отъ влизането на черкезитѣ въ черквата и на срѣща видѣхме да слизатъ нѣколко души телликаянци, въоржжени съ брадви и сопи, които викаха:

— Дръжте ги б-е-е-е! черквата обраха!

Но когато стигнаха до моста, бързо се изгърмяха нѣколко изстрела отъ пушки „Винчестеръ“ и накараха телликаянци съ бѣгъ да се върнатъ назадъ.

Следъ като изгърмяха още нѣколко пжти, черкезитѣ побѣгнаха къмъ чаршията и тогава телликаянци, съ още нѣколко мжже и жени, отидоха въ черквата да видятъ какво сж направили черкезитѣ.

Насърдченъ отъ тѣхъ, отидохъ и азъ да видя нашата кжща. Майка ми пъкъ презъ пуститѣ дворища отиде да види брата ми.

Сега, като си спомнямъ тия случки, чудя се на тогавашния умъ, какъ не ме е било страхъ, въ такова време, да отивамъ у дома!

Въ стаята на долния етажъ у дома всичко бѣше разхвърляно. Изгасихъ огъня на огнището, който още горѣше и благодарихъ на Бога, че не сж запалили кжщата. Оттамъ, спокойно се качихъ горе, безъ да помисля, че може да има още нѣкои черкези. И горе навредъ бѣше разхвърляно. Сигурно черкезитѣ сж търсили нѣщо леко и ценно. Брадвата и нѣколко празни чували, които бѣха въ избата, взели. Предполагамъ, че съ нашата брадва сж къртили вратитѣ и въ наши чували сж турили ограбенитѣ черковни вещи. Единъ мой сандъкъ, обкованъ съ желѣзни обржчи и тенекия и донесенъ отъ Цариградъ, хвърлили отгоре и строшили капака. Навѣрно сж го помислили, че е каса съ пари. Следъ това растворихъ вратитѣ и долапитѣ, да не би, когато дойдатъ други да обиратъ, да ги счупятъ, и отидохъ въ черквата. Тамъ заварихъ мжже и жени да се кръстятъ и плачатъ, като гледаха поруганата светиня. Сребърнитѣ украшения на иконитѣ бѣха изкъртени и ограбени; прибрани бѣха и всичкитѣ сребърни кандила. Пангаритѣ бѣха счупени, отгдето, споредъ разказа на нѣкои, били взети голѣмитѣ кръстове, които бѣха само злато и сребро. Всички скърбѣха за тѣхъ и осжждаха епитропитѣ, за дето на време не ги скрили. Въ олтаря светата трапеза бѣше съборена и подъ нея извадени нѣколко отъ мраморнитѣ плочи.

Не бѣше време за бавене, бързо напустнахъ черквата и се завърнахъ у Куцела Тодю, дето майка ми и братъ ми се бѣха прибрали.

Братъ ми разправяше какъ се билъ смутилъ при появяването на черкезитѣ и, вмѣсто да бѣга съ насъ презъ килера, отишелъ въ другия дворъ и бързо се качилъ и скрилъ на тавана въ старата кжща.

— Когато дойдоха тамъ черкезитѣ, — разправяше братъ ми, — азъ лежахъ на гърдитѣ си и, отъ страхъ и умора, сърдцето ми така силно тупаше, като че ли нѣкой отдолу удряше тавана. Единиятъ отъ влѣзлитѣ въ стаята черкези каза: „бурда бошъ“ (тука е праздно) и си отидоха.

Какъ посрещнахме новата 1878 год.

Почна да се смрачава. Не се чуваше вече да се къртятъ врати. Това ни малко успокои. Слава Богу! И този последенъ день отъ старата 1877 година останахме здрави и живи. За кѫща и имотъ никой не мислѣше. Всѣкой треперѣше за живота си какъ да го запази.

Кѫщата на Куцела Тодю се състоеше отъ две стаи, едната по-малка и една малка кухничка. Голѣмата стая, поправо, я усвоиха мѫжетѣ, а малката — женитѣ, които, като не бѣха малко, изпълниха я цѣла. Ние, съ брата си, имахме достѫпъ и въ двета стаи. Насѣдали на постланитѣ черги срещу хубавия огънь на огнището, всѣкой разправяше за днешнитѣ случки. Вечерята ни се състоеше отъ едно парче хлѣбъ въ рѫцетѣ и приказки. Доволни бѣхме и на това и за дето не сме нейде вънъ по снѣга.

Женитѣ бѣха преобърнали малката стая на тоалетна, дето по-младитѣ жени и момичета, вмѣсто да се гиздятъ да станатъ по-красиви, една на друга си помагаха да се гримиратъ, било въ лицето, било въ дрехитѣ, да станатъ грозни, та да не влѣзатъ въ очи и пострадатъ.

На менъ и на брата ми, които носѣхме панталони, дадоха да облечемъ върху тѣхъ стари потури, абичка, скѫсанъ поясъ и по единъ старъ женски фесъ, върху който завързахме като чалмичка по единъ вече избѣлѣлъ чемберъ.

— Цѣли даалии станахте, бе! — каза Куцела Тодю.

— Боже, до какво положение дойдохме! — обади се майка ни, като ни видѣ въ такива окѫсани дрехи.

После тя ни повика вънъ и даде на двама ни по петь турски лири, които скрихме въ чорапитѣ си.

— Добре ги пазете деца! Нека да си имате малко пари, че не се знае утре де ще сме и какъ ще сме, — каза и горчиво заплака.

Когато ние вънъ бѣхме се загрижили какво ни очаква утре — вѫтре, въ стаята на мѫжетѣ, ечеше отъ смѣхове. Отидохме при тѣхъ и какво да видимъ! Едни се смѣеха, други разказваха разни анекдоти, а бъклицата съ виното вървѣше отъ ржка въ ржка и дъното ѝ се обръщаше нагоре. Ето кой билъ виновникътъ на това веселие; ето кой караше и най-страхливия да каже: „каквото ще да става“.

По срѣдъ нощь си пожелахме: „честита нова година“ и бъклицата, сега придружена отъ сестра си — паницата — пълни съ вино. бързо тръгнаха да вървятъ отъ ржка въ ржка и благословиитѣ да се лѣятъ като вода.

— Е, хайде на здраве, дано по-скоро дойдатъруситѣ, — викаше стария Симидчиевъ, като пиеше отъ паницата.

— Дай имъ, Боже, крила по-скоро да дойдатъ, — каза Куцела Тодю, като обърна дъното на бъклицата нагоре.

— Мари, тѣзи мжже ще се опиятъ, че после ще се чудимъ какво да ги правимъ, — извика отъ вратата една жена, последвана отъ други.

— Честита нова година-а-а! викаше Тодю Духлевъ, като видѣ женитѣ и завъртѣ бъклицата надъ главата си.

— Елате, мари! елате да седимъ при тѣхъ да ги пазимъ да не пиятъ, — каза друга една жена и всички влѣзоха при насъ.

Съ дохождането на женитѣ, веселбата стана по-шумна. И намѣсто тѣ да пазятъ мжжетѣ да не пиятъ, мжжетѣ накараха тѣхъ да пийнатъ по малко вино, за да не ги е страхъ.

— Нека женитѣ попѣятъ, — изяви желание Тодю Духлевъ, като се смѣеше съ гласъ.

— Ами-и-и, само това остана! — обади се Евгени.

— Защо, Евгени, нима още ще му мислимъ! Ще пиемъ, ще пѣемъ и ще се веселимъ, додето сме живи и здрави.

— Хубаво, хубаво, напийте се, че да видимъ накжде ще я изкарате, — отговори тя.

Въ това време на вратата се показа Нона (Нона бѣше робиня, турцитѣ я доведоха отъ Клисура и дадоха на леля ми да я гледа) и като се смѣеше, повика Евгени.

Заедно съ Евгени, излѣзохме и ние съ сестра ми. Вънъ бѣше студено и студенъ вѣтъръ духаше. Насрѣдъ двора стоеше Ставри Керимовъ, който бѣше поставенъ да пази караулъ, говорѣше нѣщо и въ ржката си въртѣше ножъ.

— Е така, е така ще коля черкезитѣ, — викаше той.

— Охъ, охъ! ще коли, момъкътъ, — усмихваше се Евгени.

Ставри бѣше пийналъ.

Въ стаята заварихме единъ отъ мжжетѣ, изправенъ на срѣдата въ поза на ораторъ, дигналъ паницата съ вино, нѣщо говори. Когато насърдчаваше другитѣ да се не страхуватъ отъ нищо, вратата бързо се отвори, въ стаята влѣзе Ставри и уплашенъ съобщи, че нѣкой чука на пѫтната врата. Отъ страхъ всички скочиха на крака, паницата падна отъ рѫката на оратора и женитѣ поискаха да бѣгатъ у съседнитѣ кѫщи.

— Стойте бе, джанъмъ, да видимъ кой чука! Това ще да сѫ наши хора, — каза ободрително Куцела Тодю.

Нѣколко души тихо отидоха до вратата, попитаха и я отвориха.

— Тука ли е хаджийката? — чухме да пита единъ отъ влѣзлитѣ.

Лицето, което питаше бѣ Константинъ Колевъ, сродникъ на леля ми, дошелъ да ги заведе въ тѣхната „Гика-махала“, като по-удобно за криене. Леля му благодари за грижата, която има за тѣхъ и прибави, че и тука не е лошо.

Късно следъ полунощь, даде се заповедь мѫжко, женско, всѣки да се прибира въ стаята си, да спи.

— Наспете се добре, жени, че утре ще има бѣгане, ха-а! — каза Куцела Тодю.

Всички се прибраха въ стаитѣ и всѣки се сгуши, кой какъ можà, да спи. На мѣсто дюшеци и юргани, служеха ни двойнитѣ облѣчени дрехи.

1й Януарий.

Съмна се. Всички се събрахме въ голѣмата стая. „Честита нова година“, „Сурва година“. „Хайде, дано бѫде честита годината“. Такива поздравления и пожелания изказваха всички. Огъньтъ прѫщѣше на огнището и джезветата за кафе често се пълнѣха съ вода и тургаха на огънь.

Всички виждахме, че тукъ не бѣше мѣсто за криене. Че ще ни нападнатъ черкези обирници, въ това нѣмаше съмнение. Разни планове се предлагаха, де именно да бѣгаме и най-после взе се решение да бѣгаме въ крайния кварталъ „Ручока“, дето бѣхме увѣрени, че ще бѫдемъ на безопасно мѣсто.

Почнахме да се приготвяме. Младитѣ жени и момичета бързо си поправяха старитѣ дрехи, а хубавитѣ си коси, за да не се виждатъ, криеха подъ стари кирливи чембери. И лицата си не забравяха. Но колкото и да се гримираха, хубавитѣ имъ лица мѫчно се укриваха.

Нѣкои отъ женитѣ отидоха да видятъ кѫщитѣ си и взематъ едно друго. И леля ми хаджийка отиде у тѣхъ си. Минало се бѣше доста време. Братовчедкитѣ ми почнаха да се безпокоятъ за нея. Тогава майка ми, като сестра, отиде презъ комшулуци и пусти дворища у лелини да види, защо още не се връща. И когато тя замина, леля се завърна презъ улицата и чукна на вратата.

— Затваряйте по-скоро, че въ махалата има черкези, — каза уплашена леля.

Сега пъкъ дойде редъ ние да се тревожимъ за нашата майка. Чуваше се близу да къртятъ врата. Нѣкои казаха, че това е у лелини. Ние изтръпнахме. Всички се страхуваха за майка ни, но никой не се решаваше да отиде да я потърси. Женитѣ се качиха и скриха горе въ плѣвника, и презъ междинитѣ на дъсченитѣ капаци, гледаха какво става вънъ на улицата. А ние тримата, съ сестра ни, загрижени стоехме до вратата, готови, щомъ чуемъ че иде майка ни, веднага да ѝ отворимъ. Следъ малко тя се върна презъ комшулуцитѣ.

— Мамо, мамо-о-о! какъ ни изплаши. Страхувахме се да те не заварятъ черкезитѣ у лелини.

— Ахъ, Теофани, защо тъй се излагашъ, защо отивашъ да ме търсишъ, — обади се леля ми.

По-сетне майка ми разправи, че когато отивала у лелини, тя не знаяла, че у тѣхъ влѣзнали черкези и спокойно си вървѣла изъ пуститѣ дворища, като си мислила, че заедно съ леля ще се завърнатъ. Когато отишла у тѣхъ, на вредъ било тихо и почнала да вика: „Како!, Како!“ Никой не се обадилъ на гласа ѝ. Тогава се качила горе да види да не е убита и пакъ викала: „Како! Како!“ Гледала изъ стаитѣ — ни следа отъ нея. Въ тази самота чула у съседитѣ нѣкои да говорятъ и отъ страхъ да не би да сѫ черкези, побѣгнала и се скрила на срѣща въ другата кѫща въ яхъра. Оттамъ, презъ малкото прозорче надъ съседния дворъ, чула да казватъ:

— Димитре, бре! я иди вижъ какво стана хаджийката. Не я видѣхме да се завърне отъ тукъ — казалъ единъ женски гласъ.

— Не се страхувай, тя си е отишла презъ улицата преди да бѣха влѣзнали черкезитѣ у тѣхъ, — отговорилъ мѫжки гласъ.

— Все таки, да отидемъ у тѣхъ да видимъ, да не е убита, — казалъ женскиятъ гласъ.

По гласътъ майка ми познала, че това е баба Кика и синътъ ѝ Димитъръ. Когато тѣ влѣзнали у лелини, майка ми излѣзнала отъ яхъра.

— Ахъ, Теофани, уплаши ме! Че отде излѣзе? Тука ли бѣше когато влѣзоха черкезитѣ? — запитала я баба Кика.

— Не, сега дойдохъ. Като чухъ вашия говоръ, уплашихъ се да не сѫ черкези, та се скрихъ въ яхъра.

— Теофани, преди да влѣзатъ черкезитѣ, видѣхме хаджийката, че дойде тука, но не я видѣхме да се завърне. Да отидемъ горе да видимъ, да не би да ѝ сѫ направили нѣщо?

— Азъ ходихъ, бабо Кико. Нѣма я горе.

— Какво? И горе ли си се качвала! Че кога така! Ей сегичка излѣзоха черкезитѣ,—зачудено казала баба Кика, като отивали у тѣхъ.

Спрѣли се на двора и баба Кика ѝ разправила, че предния день, когато била отишла у лелини да види какво има, още доде била на двора, видѣла на срѣща отъ стълбитѣ на горния етажъ да слизатъ нѣколцина души. Турци ли били черкези ли, не ги познала. Натоварени били съ пълни чували дрехи. Тя успѣла да побѣгне въ другата кѫща и се скрила въ нуждника задъ вратата, като я държала отворена. Единътъ отъ обирницитѣ я подгонилъ, гледалъ въ яхъра и въ нуждника и питалъ: „Нерде далджнъ, бе джаджѫ?“ (кѫде потъна, бе вещице?). За нейно щастие не погледналъ задъ вратата.

Раздѣлихме се съ баба Кика,—казваше майка ми. — Тѣ си се скриха пакъ на тавана на старата имъ кѫща.

— Единъ Богъ ги е запазилъ да се не срещнатъ съ черкезитѣ — забеляза стария Симидчиевъ.

— Най-после и до насъ дойде редъ да бѣгаме, — каза вуйчо Тодоръ.

Отъ Куцела Тодю отидохме у Керимови, отдето се виждаше добре пѫтьтъ отъ село Али-бей-кьо́й (Боярово) за чаршията. Въ това време минаваше едно стадо около 2000 овци на долу. Това стадо било на Мехремаа. Отъ Керимови отидохме у Николчини и оттамъ у Вълкови, отдето мислѣхме да излѣземъ и, покрай рѣката, да отидемъ на „Ручока“. Когато вече отворихме пѫтната врата, отгоре се зададоха бѣжанци турци. Ние заключихме вратата и се скрихме въ едно малко килерче. Преди да влѣземъ въ него, погледнахме въ стаята; дѣдо Вълко седѣше самъ край огнището.

— Дѣдо Вълко, де сѫ вашитѣ?

— Побѣгнаха въ „Ручока“.

— Ти защо не бѣгашъ? Не се ли страхувашъ отъ черкезитѣ?

— Защо да се страхувамъ? Преди малко дохождаха едни, черкези ли бѣха, турци ли, не ги зная, гледаха, гледаха и казаха: „фукара“ (беденъ) и си отидоха,—хладнокръвно каза дѣдо Вълко.

Току що се бѣхме скрили въ полутъмното килерче и мълчехме, едно отъ децата, отъ тъмнината се уплаши и взе да плаче. Майка му всѣкакъ се стараеше да го умири да не плаче, че черкези и турци ще дойдатъ да го взематъ, но разбира ли отъ такива плашила? То си знаеше своята пѣсень. Единъ отъ мѫжетѣ, ядосанъ, извика: „Дайте да го затворя въ сандъка!“ Отъ мѫжкия гласъ ли се уплаши или отъ сандъка, детето млъкна.

Мълчахме и ние.

— Какво сме се затворили въ това тъмно килерче? Ако ще бѣгаме, да бѣгаме навреме. Нима чакаме да дойдатъ нѣкои черкези всички да ни избиятъ, — каза братовчедката ми Теофана Златарова и тръгна да излиза.

Излѣзохме на двора и погледнахме презъ вратата вънъ. За наше щастие, жива душа не се виждаше по пѫтя.

— Богъ да ни пази, казахме, и, като се прекръстихме, тръгнахме всички край рѣката.

Не бѣхме изминали още 50 крачки, отгоре се показаха други бѣжанци турци. Уплашихме се отъ тѣхъ и ускорихме вървежа си.

— Гледайте, и при „Яновчината чешма“ има турци, — каза една отъ женитѣ.

Изненадани, ние се спрѣхме. Ами сега! какво да правимъ? Околнитѣ врати се оказаха заключени. И когато щѣхме пакъ да се връщаме у дѣдо Вълкови, единъ отъ турцитѣ при чешмата ни направи знакъ съ рѫка да отидемъ при тѣхъ. Разбрахме, че това сѫ българи, облѣчени като турци.

Обрадвани, ние бързо отидохме при тѣхъ.

— Защо се толкозъ страхувате? — каза キрякъ Михаиловъ Папукчията.

Мнимитѣ турци бѣха: Кирякъ Михаиловъ, Димитъръ и Юрданъ Бибови и братовчедъ ми Иванъ Стайковъ. Тѣ ни убедиха да останемъ при тѣхъ, у дома на Димитъръ Бибовъ. Димитъръ Бибовъ бѣше жененъ за моя братовчедка, сестра на Иванъ Стайковъ. Презъ единъ дворъ отидохме у тѣхъ. Вуйчо Тодоръ и другитѣ отидоха въ „Ручока“ при свои роднини.

У Димитъръ Бибовъ.

Когато се тръгне отъ „Яновчината чешма“ за „Ручока“ въ първата улица, четвъртата кѫща отъ лѣво бѣше на Димитъръ Бибовъ. Кѫщата бѣ построена въ дъното на двора и едноетажна. Но понеже мѣстото бѣ малко стръмно, половината кѫща къмъ южната страна изглеждаше двуетажна. Отъ тази страна се виждаха на срѣща височинитѣ и махалитѣ: „Телли-кая“ и „Гьолътъ“. Съ една дума бѣхме на добъръ наблюдателенъ постъ.

Кѫщата имаше две стаи, килеръ, кьошкъ и коридоръ. Въ южната стая живѣеше Димитъръ Бибовъ, а въ другата— родителитѣ му. Въ южната стая имаше огнище, покрай стенитѣ миндерлъци за сѣдане, долапи и малка вратичка, която водѣше въ килера. Това бѣше стаята, дето, презъ това страшно и разбъркано време, прекарахме седемь дена. Казвамъ страшно, но за насъ бѣше щастие, дето бѣхме събрани на едно мѣсто толкова души братовчеди и братовчедки, деца на три сестри.

И тукъ се нареди единъ редъ, женитѣ заеха южната стая, а мѫжетѣ другата. Ние съ брата си имахме достѫпъ и въ двётѣ стаи. „Женската стая“, така наричахме южната стая, буквално бѣше препълнена съ жени и деца, насѣдали на миндерлъцитѣ и на постланитѣ черги, разговаряха се и пиеха кафе.

Слава Богу, тукъ между роднини и при толкозъ мѫже, които казваха, че нищо лошо нѣма да се случи, успокоихме се. И действително, махалата бѣ така разположена, че, не дай Боже, и да ни нападнѣха черкези, лесно щѣхме да избѣгаме въ „Ручока“, дето турски и черкезки кракъ мѫчно би стѫпилъ.

Отъ всичкитѣ мѫже само Кирякъ Михаиловъ имаше орѫжие. Наистина, орѫжието му не бѣше кой знай какво, а една кремъклия пушка, стара система, но щастие голѣмо бѣше въ това време, човѣкъ да има такава пушка.

Жената и тукъ показа инстинкта си, че уважава героя, рицаря-мѫжъ. Като видѣха Киряка облѣченъ въ турски дрехи, чепкенъ, чалмичка на глава, силяхлъкъ на кръста, дето стърчеше голѣмъ ножъ и съ пушка въ рѫка, любезно го поканиха въ стаята си да го почерпятъ кафе.

— Кирякъ, какъ можа да скриешъ пушката и ножа да ги не зематъ отъ конака? — запита го една отъ женитѣ.

— А-ха, нима съмъ дете да си дамъ пушката? На комисията дадохъ единъ ръждивъ пищовъ и си отидоха. Въ такова разбъркано време пушката говори. Който има орѫжие, той заповѣдва. Нали е така? Ехъ, да имаме още две-три пушки, че нека ни нападнатъ черкези, — казваше Кирякъ, като си пиеше кафето.

— Имахме единъ голѣмъ револверъ, но сега не знамъ у кого остана, — обади се Евгени.

— Тъй ли! Кѫде е да го вземемъ? — запита Кирякъ, на когото очитѣ свѣтнаха като на хиена.

— И ние не знаемъ. Когато бѣхме у Куцела Тодю, мѫжетѣ го взеха да ни пазятъ. У кого остана, не знаемъ. Юнаци ли пъкъ бѣха мѫжетѣ, я! Смѣшно бѣше, когато единъ отъ тѣхъ подаваше револвера на Димитра Кузмовъ да го носи, жена му се застѫпи и му каза: „брее, дано не ти дамъ да го носишъ! Защо другъ не го вземе, а ти да ставашъ глупавъ? Или искашъ турцитѣ да го намѣрятъ у тебе и да те обесятъ?“ — разказваше Евгени, като се смѣеше.

Вечерьта, когато се смрачи, Кирякъ съ още нѣколко души се приготвиха да отидатъ за револвера. Но дойде имъ на ума, че може Димитъръ, ако е у него, да го не даде. Затова поискаха отъ страна на Евгени да отида и азъ да го поискамъ. Отъ начало майка ми не ми позволяваше, но после позволи, като забележи, добре да ме пазятъ.

— Спокойна бѫди, бе джанъмъ. Първо нашитѣ глави трѣбва да паднатъ, — успокои я Кирякъ.

Кирякъ съ пушка на рамо, ние въорѫжени съ брадви и тояги, излѣзохме на улицата, оттамъ възвихме на горе къмъ „Ручока“ и почукахме на една врата. Следъ малко отвѫтре нѣкой попита: „Кой чука?“ Кирякъ се обади: „Папукчията Кирякъ. Колйо, отвори!“ Вратата се отвори и презъ комшулуци, отидохме въ кѫщата, дето бѣше Димитъръ Кузмовъ. За револвера каза, че не знае, но мисли, че нѣкои го заровили въ снѣга преди да тръгнемъ отъ кѫщата на Куцела Тодю. Върнахме се безъ револверъ. Когато казахме на женитѣ какво сѫ направили револвера, тѣ се смѣха.

— Хитри мѫже, скрили го на топло въ снѣга, — забеляза шеговито сестра ми.

— Ахъ, каква работа щѣше да свърши, каква работа! — ядосваше се Кирякъ, като силно въздъхна.

Наближаваше срѣдъ нощь. Кирякъ стана да си отива.

— Лека нощь. Спете си спокойно. Ние, цѣлата нощь ще пазимъ махалата, — успокояваше ни той, като излизаше отъ стаята.

2-й Януарий.

Съмна се. И тази нощь прекарахме благополучно. Нѣкои жени се оплакваха, че не могли да спятъ добре отъ неудобното лежане. Ехъ, не е като кога човѣкъ си е у дома, но като си мислѣхме, колко ли хора въ това време неволно сѫ напустнали домоветѣ си безъ дрехи, безъ огънь и спятъ вънъ на снѣга, благодарихме на Бога, че поне сме въ кѫща и на топло. Мѫжетѣ въ другата стая кое спали, кое не спали, цѣлата нощь пазили.

Породи се единъ важенъ въпросъ, въпросътъ за гърлото, т. е. за храна.

— Каквото сме се събрали толкова души, все съ здрави стомаси, въ скоро време всичко ще изядемъ — каза една отъ женитѣ.

— За ядене не се грижете. Въ зимника долу е пренесенъ цѣлиятъ ми бакалски дюкянъ. Оризъ има, соль, кафе, захарь, зехтинъ, фасулъ и какво ли не. Всичко далъ Господъ. Ще ядемъ, доде има. По-добре ли бѣше турцитѣ да го ограбятъ, — говорѣше Димитъръ Бибовъ.

Той, като добъръ домакинъ, канѣше ни да ядемъ отъ стоката му, но биваше ли това? Не. Ето защо леля ми хаджийка му каза:

— Добре, Димитре, но и у дома далъ Господъ. Главното е хлѣбъ да има. У дома имаме нѣколко чували брашно, да може да се донесе поне единъ.

— Добре, но кой ще отиде?—обади се единъ отъ мѫжетѣ.

Никой не се решаваше да отиде, защото черкезитѣ, щомъ виждаха мѫжъ изъ улицата, стреляха на него, види се отъ страхъ да не би да има орѫжие. Следъ дълги съвещания реши се баба Дѣля да отиде у дома на Иванъ Стайковъ, като по-близка, да донесе малко брашно. А за повече брашно, презъ нощьта мѫжетѣ да донесатъ отъ лелини единъ чувалъ. Съ торбичка подъ мишница и съ тояжка въ рѫка, баба Дѣля се прекръсти и замина. Следъ малко тя се завърна.

— Де е брашното, бабо Дѣльо? — запита я Иванъ Стайковъ.

— Черкезитѣ не ме оставиха да влѣза въ кѫщи. Когато наближихъ кѫщата, на среща отъ хаджи Костадинчови излизаха черкези. Единиятъ отъ тѣхъ ми каза: „Бабо, кѫде отивашъ? Бѣгай отъ тука!“ Азъ се сѣтихъ, че на мене казва, но си вървѣхъ полека и когато вече дойдохъ до вратата, черкезина дойде при мене и извика: „Бе жено, тебе казвамъ, върви си, ще те убиятъ!“ Азъ се уплашихъ и се върнахъ. Лошо, много е лошо изъ махалитѣ. Пжтнитѣ врата на всичкитѣ кжщи сж отворени и черкезитѣ влизатъ и обиратъ. При Стойновия ханъ още лежи Бакърджийкинъ Димитъръ, дето го вчера убиха, — довърши разказа си, баба Дѣля.

Отъ думитѣ ѝ стана явно, че каквото сж тръгнали черкезитѣ да обиратъ, скоро ще дойдатъ и при насъ. Ималъ е право нашия съседъ сахатчията Ангелия като казваше: „За жената гробъ нѣма“. Случката съ баба Дѣля потвърди думитѣ му. Като се знаеше това, много мжже отъ другитѣ махали, за да запазятъ живота си, избѣгали вънъ отъ града.

И насъ облада този страхъ, та решихме да бѣгаме и ние, но кжде? ето въпросътъ. Да бѣгаме по лозята, виждаше ни се детинска, проста работа. Нашитѣ другари начертаха единъ гениаленъ планъ и решиха: презъ Родопитѣ да слѣземъ въ Станимака, да посрещнемъ рускитѣ войски и съ тѣхъ заедно да се завърнемъ.

Не ще казване, че на такова рискувано пжтуване майка ми и сестра ми не се съгласяваха да отидемъ азъ и братъ ми. Тогава водачътъ ни Кирякъ пустна въ ходъ своето красноречие да ги убеждава, че нищо лошо нѣмало да се случи съ насъ и че по-добре щѣло да бжде, ако не сме въ кжщи, дето могло да пострадаме. И най-после като се обеща, че ще ни пази добре, майка ми каза:

— Не зная кое е доброто. Нека Богъ да ви пази. Дето сж всичкитѣ мжже, нека бждатъ и тѣ тамъ.

Азъ и братъ ми се зарадвахме, че ще пжтуваме нощѣ и кжде? чакъ въ Станимака. Като че ли градътъ бѣше край Хасково.

Еднъжъ взето такова решение, почнахме да се приготвяме за дългъ пжть.

Мръкна се. Бѣхме вечерали, когато Кирякъ дойде да ни вика да тръгнемъ.

— Кирякъ, на тебе ги предаваме. Ще ти се молимъ добре да ги пазишъ. И двамата сж неопитни и на такъвъ дългъ пжть не сж ходили, — говорѣха едновременно и майка ми и сестра ми.

— Спокойни бждете, бе джанжмъ! Отъ мене ги искайте, — утешаваше ги Кирякъ.

Съ перо не се описва трогателната раздѣла. Двѣтѣ плачеха, а най-много — майка ми, като виждаше, че изхранени тѣ ѝ съ голѣма мжка безъ баща, две момчета, надеждата ѝ на старини, тръгваха на единъ далеченъ и опасенъ пжть, отдето не се знаеше кога и какъ ще се завърнатъ.

— О, Боже! дали ще ги видя пакъ! — огорчена казваше тя.

— Георги, Михалчо, добре се пазете да не настинете, — прибавяше сестра ми, като ни закопчаваше абичкитѣ, съ кърпа завиваше ушитѣ и съ сестрински цѣлувки ни изпращаше.

— Е, хайде, сега сбогомъ, сбогомъ! Добро виждане. Другия день ни чакайте да се върнемъ заедно съруситѣ.

— Дай Боже! по-скоро се завръщайте, — казваха изпращачитѣ.

Михаилъ Стоиловъ (председатель на ученическия таенъ революционенъ комитетъ въ Хасково — гледай „Минало“ отъ Ст. Заимовъ, т. III, стр. 301 — понастоящемъ генералъ отъ запаса).

Най-после, като си казахме още по веднъжъ сбогомъ, отъ комшулукъ презъ комшулукъ, тръгнахме. За да не би да ни проследятъ нѣкои отъ съседитѣ, решихме тихо да вървимъ, но доде да излѣземъ вънъ отъ града, отъ десеть души станахме шестнадесеть.

За малко се отбихме у Киряковн да даде на брата ми и на мене по единъ чифтъ меки тулумбаджийски обуща.

— Обуйте тѣзи обуща. Съ чепици не може да се ходи на дългъ пжть, — смѣеше се Кирякъ, като ни ги подаваше, Благодарихме му за тази добрина и тръгнахме.

Вънъ бѣше студено и съ мжка вървѣхме по замръзналия снѣгъ, който хрущеше подъ краката ни. Когато излѣзохме на горе до „Сиромашкитѣ гробища“, обърнахме се къмъ града да го изгледаме за последень пжть. Навредъ царуваше мракъ и тишина. Само далечъ нѣкжде, къмъ чаршията, се чуваха гласове.

— Да вървимъ, — подкани ни Кирякъ, като въздъхна.

Човѣшкитѣ гласове се усилваха. Това ни накара да се спремъ и обърнемъ къмъ града, дето се виждаше малка свѣтлина.

— Дали месечината изгрѣва? — попита единъ отъ дружината.

— Стойте! Това не прилича на месечина, — каза Кирякъ, като внимателно гледаше къмъ чаршията.

Свѣтлината се усилваше.

— Това е пожаръ, — тревожно прибави той.

Думата „пожаръ“ ни смрази. Има ли по-грозно нѣщо отъ пожаръ!

Голѣми кжлба отъ черенъ димъ се издигаха източно отъ града. Огъньтъ бързо се усилваше. Часовникътъ, минаретата на джамиитѣ и околнитѣ височини, бѣха ярко освѣтени. Съ усилването на пожара, усилваха се и грознитѣ викове.

— Да се върнемъ у дома, — обади се единъ отъ другаритѣ, които бѣха ни проследили.

— Който желае, нека се връща. Ние ще вървимъ напредъ, — отвърна Кирякъ, като ни поведе.

Пожарътъ ни зле настрои, бѣхме унили, мълчахме и вървѣхме. Когато стигнахме до „Корицкитѣ лозя“, вѣтърътъ се усили и стана студено. Ние съ братъ ми, не навикнали да пжтуваме зимно време и нощѣ, отъ студъ треперѣхме. Водачътъ ни поведе не по правия пжть за село Ени-махле (сега Гарваново), а презъ ниви и дерета, отъ страхъ да не ни срещнатъ турци бѣжанци. Следъ дълго лутане изъ снѣга стигнахме при една воденица, сега пуста. Нѣкои отъ дружината искаха да влѣземъ въ нея, но Кирякъ не даде. Отминахме я и седнахме на една височина да си починемъ. Бѣхме се уморили и поизпотили отъ вървене. При все това, никой не помислюваше, че седнали на снѣга и изложени на вѣтъра, ще настинемъ.

— Въ такива времена, било въ воденица, или друга нѣкоя сграда, опасно е да се влиза и стои вжтре. Не знае човѣкъ кого ще завари тамъ, пъкъ и въ случай на опасность, нѣма кжде да се бѣга. На полето е друго: видишъ ли опасность, бѣгай колкото ти държатъ краката,—наставнически говорѣше Кирякъ.

На бързо закусихме малко хлѣбъ и тръгнахме отново на пѫть.

— Слушайте сега! Ще се изкачимъ по този ридъ, ще слѣземъ оттатъкъ до рѣката и презъ селото Ени-махле, ще поемемъ пѫтя изъ планината за Станимака,—обясняваше Кирякъ, като приближихме до рида.

За наше щастие месечината слабо изгрѣ. Изкачихме се на рида, отдето се виждаше селото като нѣкоя сѣнка отъ облакъ, а доле шумѣше рѣката. Ридътъ бѣше обраснал съ низка гора-дѫбрава и слизането ни на долу бѣ доста трудно отъ снѣга, който достигаше до колѣне.

— Брей, момчета, здраво се дръжте за храститѣ, че ако се подплъзне нѣкой въ рѣката ще се намѣри, ха-а!—шеговито командуваше Кирякъ, като вървѣше напредъ между гѫститѣ храсти да отваря пѫть, а следъ него — и ние съ братъ ми.

Съ мѫка стигнахме до високия брѣгъ на рѣката. Оттамъ водачътъ ни възви на лѣво и следъ много падане, пълзене и потъване въ прѣспи снѣгъ, слѣзохме долу на равно мѣсто.

— Да си починемъ малко, че има хора които се умориха — подхвърли шеговито Кирякъ по нашъ адресъ.

Седнахме на снѣга. Пушачитѣ на тютюнъ поискаха да изпушатъ по една цигара, но Кирякъ не позволи и каза, че мѣстото е отворено, та не бива да се пали огънь.

Следъ малка почивка пакъ тръгнахме.

— Момчета, — спрѣ ни Кирякъ, — вървете единъ следъ другъ и разрѣдени, та, ако се случи отъ нейде да стрелятъ, да не убиватъ много души.

Това предупреждение не ни се понрави. Думитѣ, че може да стрелятъ на насъ, ни доста уплашиха. Разредихме се, съ наведени глави тръгнахме единъ следъ другъ и всѣки моментъ очаквахме отъ нейде да изсвири нѣкой куршумъ и се повали на снѣга нѣкой отъ другаритѣ ни.

— Стойте,—извика Кирякъ, като се спрѣ и сне пушката отъ рамото си.

По команда всички се спрѣхме, безъ да знаемъ защо и се събрахме на едно мѣсто.

— Видите ли на среща ония две овчарски колиби, дето се чернѣятъ? Преди да отидемъ нататъкъ, трѣбва да видимъ да нѣма вѫтре турци. Вие тукъ легнете да се не виждате, а ние съ Димитра ще отидемъ да видимъ,—продължи Кирякъ, като насочи пушката, наведоха се съ Димитра и се изгубиха нататъкъ.

Ние легнахме на снѣга и, съ повдигнати глави като голѣми костенурки, гледахме въ посока къмъ колибитѣ.

— Ставайте да вървимъ, никого нѣма въ колибитѣ,—каза Кирякъ, като се завърна наскоро съ другаря си.

Колибитѣ бѣха на гледъ като пчелни кошери, съ остри върхове и покрити съ ръженица.

Ние, съ Киряка на чело, влѣзохме въ едната колиба и се разположихме край огъня, а другитѣ ни другари, които ни проследиха, влѣзоха въ другата, дето си накладоха и тѣ огънь.

Въ колибата, дето влѣзохме ние, на срѣдата горѣше огънь, а надъ огъня на една пръчка, бѣха турени да съхнатъ два чифта навуща и царвули. Сетихме се, че овчарьтъ е побѣгналъ босъ по снѣга.

— Брей, чакайте да видимъ, де е отишелъ горкиятъ овчарь, на когото тъй безцеремонно усвоихме колибата,—засмѣ се Кирякъ, като излѣзе вънъ и взе да вика:

-- Хе-ей, овчарино-о-о! Ела бе, българи сме.

На вика никой не се обади.

Турихме още дърва на огъня, наредихме обущата си да съхнатъ и простнахме краката си да ги грѣемъ и сушимъ чорапитѣ, които се бѣха измокрили отъ снѣга.

При хубавия огънь, пушачитѣ на тютюнъ, веднага запушиха цигаритѣ и разговоритѣ започнаха.

— Охъ, нѣма ли нѣкоя възглавничка да легна малко да поспа?—наивно попита братъ ми, комуто очитѣ се бѣха почти затворили.

— А-ха, има! Не щешъ ли и едно дюшече и юрганче? —попита Юрданъ Бибовъ, като се смѣеше.

Всички взеха да се смѣятъ. При общия смѣхъ братъ ми се събуди и почна и той да се смѣе.

— При този студъ, и каквото сме се наредили сега край огъня, да има и една ока винце да му туря малко пиперецъ, да го сгрѣя на огъня, па пийни и кажи му здраве, — каза Кирякъ.

— Ама да има! —отговори му Ангелъ Бибовъ.

— Гладна кокошка просо сънува, — добави братъ му Димитъръ, като се смѣеше.

— Шштъ! вънъ нѣкой се изкашля, — стреснато извика Кирякъ, здраво улови пушката и, доде да стане, единъ човѣкъ застана на входа на колибата.

— Ти ли си овчарина, бе чичо? Влѣзъ да си обуешъ царвулитѣ, — покани го Кирякъ, като му правѣше мѣсто да седне.

— Азъ съмъ, бе братя! Като ви видѣхъ отдалечъ толкова души, наредени като войници, уплашихъ се да не сте турци, — обясняваше овчарьтъ, като си връзваше царвулитѣ.

— Какво има на среща въ селото? — запита го Кирякъ.

-- Не зная, братя. Моста е отнесенъ отъ рѣката.

— Турцитѣ отъ горнитѣ села избѣгаха ли на долу?

— Не сѫ всичкитѣ. Онзи день заминаха нѣкои и чудо пакости и обири направиха въ селото.

— Знаешъ ли положително, че турцитѣ отъ горнитѣ села не сѫ избѣгали?

— Какъ да не зная? До снощи не бѣха минали.

— Още малко, чичо, още малко ируситѣ ще дойдатъ. На Водици — Богоявление, сѫ тука — ободрително каза Ангелъ Бибовъ,

— Дай, Боже! Дано по-скоро дойдатъ, че това не се търпи.

Думитѣ на овчаря, че на пѫтя ни за Станимака имало още турци, които не сѫ избѣгали на долу и че мостътъ билъ развапенъ, ни обезсърдчиха и накараха да се върнемъ въ Хасково.

Най-напредъ водачътъ ни поведе къмъ мѣстото, дето е билъ мостътъ. Спрѣхме се край рѣката, а на среща въ селото всичко живо спѣше и бѣ покрито съ прозрачна сива мъгла. Тишина, нощна тишина царуваше навредъ. Кучетата отъ близкитѣ до рѣката кѫщи скоро ни усѣтиха и почнаха да лаятъ. Отъ тѣхния лай и други се обадиха.

— Да вървимъ, че хората се уплашиха отъ насъ. Ще си помислятъ, че сме турци и че отиваме да ги обираме, — каза Кирякъ и ни поведе на горе край рѣката и презъ ниви, храсталаци и долове тръгнахме за Хасково.

— Слушайте какво ще ви кажа, — ни спрѣ Кирякъ. — Доде отидемъ въ Хасково, ще се съмне, а пъкъ денемъ е опасно да се влѣзе въ града, затова азъ мисля да отидемъ въ „Чилъ-дере“, тамъ да прекараме деня. Съгласни ли сте?

Съгласихме се и потеглихме за „Чилъ-дере.“ Вървѣхме презъ една низка горица-храсталакъ, дето всѣко дърво и храстъ ни се струваше сѣнка отъ човѣкъ. На едно мѣсто, действително, всички забелязахме човѣкъ. Кирякъ посочи пушката и извика:

— Хей!

Човѣкътъ се сниши задъ единъ храстъ.

— Кой е тамъ? — по-силно извика Кирякъ.

— Азъ съмъ, бе братя, — обади се човѣка, като дойде при насъ.

— Отде си и какво търсишъ нощемъ тука?

— Отъ Симихча съмъ, братя. Бѣгаме отъ турцитѣ. (Селото Симихча е построено на мѣстото на стария градъ Клокотница).

— Самъ ли си? — запита го Кирякъ.

— Мнозина сме тукъ изъ храсталацитѣ.

— Турцитѣ отъ околнитѣ села избѣгаха ли?

— Кой ги знае. Постоянно презъ селото минаватъ и турци, и черкези, и аскеръ. Отъ тѣхъ бѣгаме, че убиватъ човѣка.

Отъ сърдце съжалихме този нещастникъ и като му дадохме малко хлѣбъ, продължихме пѫтя си.

Времена! Всѣкой треперѣше за живота си.

Зазоряваше се, когато пристигнахме въ „Чилъ-дере“.

3$^{\underline{й}}$ Януарий.

Долътъ „Чилъ-дере“ е единъ дълбокъ и дългъ долъ, притежание въ онова време на хасковския богаташъ Мехремаа. Той се намира въ срѣдата на една низка кория, която носи името: „Мехремовата кория“.

Слѣзохме долу на равно мѣсто на заветъ, разчистихме снѣга, накладохме огънь и наоколо постлахме шума за седене. На едно такова меко дюшече Кирякъ постла моя кожухъ, накара мене и брата ми да седнемъ и ни зави съ неговия си ямурлукъ.

Азъ и братъ ми възразихме, че той остава безъ връхна дреха.

— Васъ трѣбва да пазимъ, че не сте навикнали да седите и да спите на снѣга. За мене не се грижете, — възрази Кирякъ, като се грѣеше на огъня.

И тази му добрина никога нѣма да забравя.

За всѣки случай, Кирякъ постави единъ отъ другаритѣ горе да пази караулъ.

Деньтъ, до колкото можеше да се желае въ такова време и мѣсто, прекарахме добре. Наклали бѣхме на три мѣста огънь, разположихме се около огньоветѣ, пушачитѣ пушеха и приказвахме. Нѣкои отъ насъ поспаха на чистъ въздухъ. Така неусетно мина деньтъ и се даде заповѣдь да тръгваме.

Набързо прибрахме едно друго и бѣжишкомъ се изкачихме по високия брѣгъ на дола. Едно нѣщо ни липсваше. Когато тичахме по снѣга на горе да извикаме „ура“! Думата „ура“ и нейното значение, научихме после отъ руситѣ.

Връщахме се направо презъ нивата и доде стигнемъ до града, стъмни се. Когато излѣзохме на пѫтя, изъ него вървѣха много хора къмъ града, облечени и тѣ като насъ въ стари окъсани дрехи. Човѣкъ би помислилъ, че това сѫ бедни селяни турци или цигани. Тѣ ни казаха, че се връщатъ отъ „Кенана“ (Кенана е кория задъ корицкитѣ лозя), дето били избѣгали около 200—300 души.

Теофана Стоилова (майка на автора).

Съ голѣмо предпазване приближихме нашата махала и влѣзохме въ първата врата.

Като чули че се връщаме, женитѣ излѣзоха на двора да ни посрещнатъ.

— Ето, водиме ги, — каза Кирякъ на майка ни, като се обърна къмъ насъ.

Майка ни и сестра ни радостно ни прегърнаха и цѣлунаха. Горкитѣ! Цѣла нощь и цѣлъ день мислили за насъ и се разкайвали, за дето ни позволиха да тръгнемъ на такъвъ дългъ и опасенъ пѫть.

Като на изгладнѣли пѫтници, веднага ни сложиха да вечеряме. Въ сѫщото време Кирякъ разправяше за нощното ни скитане изъ снѣга. Когато разправяше какъ сме газили изъ дълбокия снѣгъ при слизането ни отъ високия ридъ при „Ени-махленската“ рѣка, Евгени се обади:

— О мѫже, мѫже! родени сте само за мѫки.

Види се, горката, бѣ ѝ дошло на ума, на какви ли потежки мѫки сѫ изложени въ това време нейниятъ годеникъ и двамата ѝ братя.

Когато Кирякъ свърши разказването, женитѣ се чудѣха какъ сме могли да изтърпимъ едно такова нощно скитане изъ снѣга и се връщаме здрави и бодри.

И ние се чудѣхме каква бѣ тази сила, която ни подържаше бодри презъ това нощно пѫтуване.

Тази сила сегашното поколение не я знае, не я цени, както трѣбва. Само робътъ може да каже колко е тя скѫпоценна, какъ възпламенява сърдцето на човѣка и го кара да търпи и понася чудовищни мѫки и терзания. Тази сила бѣ надеждата, че скоро, твърде скоро, и насъ ще огрѣе сладката свобода.

Преди да си отиде Кирякъ, съгласихме се на другия день да отидемъ на „Кенана“, тамъ да го прекараме.

И тази вечерь имаше пожаръ въ чаршията, но не ни се видѣ тъй грозенъ, както снощния.

Уморени отъ пѫть и неспане, бързо си легнахме и заспахме дълбоко.

Съ каква охота се яде, когато човѣкъ е гладенъ! И колко сладъкъ е съньтъ, когато човѣкъ не е спалъ!

4$^{\underline{й}}$ Януарий.

Точенъ на обещанието си, преди зори Кирякъ дойде, та ни повика да вървимъ на „Кенана“. Нѣмаше какво да се прави. Съ мѫка ни събудиха да станемъ и се приготвимъ пакъ за пѫть. О, колко ни се спѣше! Колко е приятно човѣкъ да спи на топло!

— Мамо, не ги пущай да отиватъ да мръзнатъ по снѣга, — каза сестра ни, като ни видѣ, че не можемъ да си отворимъ очитѣ отъ сънь.

— Какво? да не отиваме ли? — Извикахме и двамата едновременно и скочихме на крака.

Набързо си омихме лицата и, като закусихме, тръгнахме.

Този пѫть изпращането не бѣше тъй трогателно, както първото, защото отивахме близо, при това и вечерьта щѣхме да се завърнемъ. Цельта ни бѣше да не сме въ града, дето, както се каза по-горе, бѣше опасно за мѫжетѣ. По-сетне се убедихме, че това било само единъ страхъ. Но когато е смутенъ човѣкъ, не може спокойно да опредѣли и тръгне по найбезопасния пѫть.

Сега излѣзохме презъ пѫтната врата на улицата, възвихме нагоре къмъ сиромашкитѣ гробища и доде да отидемъ до „корицкитѣ“ лозя, съмна се.

Въ корията заварихме мнозина дошли преди насъ и си наклали огньове. И ние накладохме огънь, около който насѣдахме, той да топли насъ, и ние него. По-после почнахме да ходимъ изъ корията на гости при нѣкои приятели.

Самата кория бѣше низка дѫбрава. Мѣстото не бѣше удобно за криене, защото повечето шума бѣше окапала и отъ далечъ се виждаше какво има въ нея. Освенъ това накладенитѣ нѣколко огньове, на които димътъ се издигаше на високо, показваха, че тамъ има скрити хора.

Деньтъ прекарахме насѣдали около огъня, пиехме кафе и се разговаряхме. Бѣше весело, цѣлъ воененъ лагеръ, само че войницитѣ, т. е. ние, бѣхме безъ орѫжие и мрfeatureзнѣхме на снѣга.

Една печална новина помрачи веселото ни настроение. Новодошли нѣкои казали, че въ една воденица при село „Ени-махле“ — турци заклали нѣколко хасковци.

— Видите ли! — каза Кирякъ. — Воденицата е сѫщата, дето онази вечерь не дадохъ да влѣземъ въ нея.

Разговоритѣ по тази печална случка продължиха доста време.

Следъ завземане града отъ рускитѣ войски, убититѣ презъ бурното време въ града, околностьта и закланитѣ въ воденицата, още сѫщия день ги прибраха, сложиха ги при входа на черквата-гробница „св. Арахангелъ“ и ги погребаха. Между убититѣ, около двадесеть души, бѣше нашия братовчедъ Димитъръ Бакърджиевъ, единъ мой приятель, Стоянчо Латевъ, младо, симпатично момче и единъ полякъ, старь лѣкарь, инвалидъ отъ турската войска. Ходихме да ги гледаме. Ужасна картина представляваха, плодъ на крайна жестокость.

— Да ви кажа ли? Тукъ сме като на воденицата. Мѣстото не е за криене. Отъ всѣкѫде е отворено. Не дай Боже, само единъ турчинъ да се покаже отъ нейде и еднъжъ да стреля срещу насъ, като пилци ще избѣгаме, безъ да има де да се скриемъ. Отъ сега ви казвамъ, каквото ще да става, не дохаждамъ тукъ да мръзна, — говорѣше Кирякъ.

Къмъ обѣдъ започна да вали снѣгъ, който се лепѣше по оголенитѣ дръвчета и въ скоро време всичко наоколо побѣлѣ. Той и насъ побѣли, и червенитѣ ни фесове на главитѣ изглеждаха на бѣли чалмички. Мекото време и хубавия огънь отчасти разпръскваха тѫжнитѣ мисли, мислитѣ за бурнитѣ времена, които преживѣвахме.

При насъ бѣха надошли на гости отъ другитѣ огньове да слушатъ Киряка, който имъ разправяше за нашето нощно скитане. И тѣ се чудѣха на голѣмата ни решителность да предприемемъ такова рискувано пѫтуване.

Благодарение, че деньтъ бѣше малъкъ, не усѣтихме какъ той мина, скоро се свечери и тръгнахме. Пѫтьтъ къмъ града почернѣ отъ хора. Жалъ ставаше на човѣка да гледа толкова здрави мѫже, облѣчени въ стари окѫсани дрехи, съ лица посърнали и съ глави наведени, да се скитатъ по снѣга. Но надеждата, този мощень двигатель, крепѣше както насъ, така и тѣзи нещастници да търпятъ мѫки и неволи, при мисъльта, че краятъ имъ вече настава не съ дни, не съ часове, а съ минути. И следъ това ще настанатъ дни честити, дни радостни.

У дома ни чакаха, приготвили бѣха ядене, и седнахме да вечеряме.

И този день мина безъ нищо особено за насъ

5-й Януарий.

Както казахъ, бѣхме решили да не ходимъ нийде. Омръзнало ни бѣ да се скитаме по полето и да мръзнемъ. Прочее, седѣхме си на топло въ стаитѣ и се увличахме въ сладки блѣнове по предстоящето ни освобождение. И добре стана че останахме, защото, както ще видимъ по-нататъкъ, него день черкези нападнаха махалата.

Единъ Богъ ни внуши да останемъ.

Наближаваше обѣдъ.

Стаята на мѫжетѣ бѣше пълна съ тютюновъ пушекъ. Разговоритѣ нѣмаха свършване. И въ момента, когато Ангелъ Бибовъ питаше дали руситѣ ще пристигнатъ на Водици, както бѣха предсказали турцитѣ, дотича едно момче, повика отъ вратата Киряка и тичешкомъ отидоха къмъ другия край на махалата.

Женитѣ отъ другата стая усѣтиха, че има нѣщо. Казаха имъ да пазятъ тишина, че черкези се навъртали близо. При всичко, че бѣхме нѣколко души мѫже, но какво да кажа, всички треперѣхме като жени, тъй като нѣмахме орѫжие въ рѫцетѣ си и не знаехме какво да правимъ. И ние, както и женитѣ, уповавахме се на Киряка.

— Гледай сега! Кѫде отиде Кирякъ, бе джанѫмъ? — запита, почти готовъ да възнегодува, единъ отъ мѫжетѣ, който бѣше посърналъ отъ страхъ.

Бѣхме като стадо безъ овчарь.

Всѣка минута очаквахме черкезитѣ да нападнатъ махалата. Следъ малко Кирякъ съ пушка въ рѫката тичешкомъ пристигна и още съ влизанието си въ кѫщи, като командантъ, даде заповѣдь:

Мълчете! Ще имаме работа. Женитѣ и децата да отидатъ въ килеря, а мѫжетѣ въ стаята си.

Въ мигъ заповѣдьта бѣше буквално изпълнена.

Следъ това, Кирякъ и единъ отъ мѫжетѣ, отидоха на кьошка и презъ междинитѣ на дъсченитѣ капаци, взеха да гледатъ долу на улицата.

Ние съ брата си — кой знай какъ стана, попаднахме въ килера между женитѣ. Всички мълчехме, никой не смѣеше дори да се закашля. Двукрилнитѣ врата на килера, за всѣки случай бѣха отворени, та при първъ знакъ да бѣгаме изъ махалата нагоре.

Минаха нѣколко минути. Любопитството ме обладa и помислихъ полека да отворя малката вратичка, която водѣше въ стаята на мѫжетѣ и опитамъ презъ вратата да погледна какво прави Кирякъ на кьошка. Сестра ми угади намерението ми, и, когато вече отваряхъ вратичката, дръпна ме за яката и каза: „Ти нѣмашъ работа тамъ“. Когато се разправяхме шепнишкомъ съ нея, влѣзе Ангелъ Бибовъ и съобщи: мълчете, черкезитѣ нападатъ махалата.

Въ това време силно изгърме пушка. Отъ страхъ ние се смутихме и женитѣ взеха да се кръстятъ. Следъ малко гръмна се повторно, но по-далечъ.

— Да бѣгаме, тукъ ще ни избиятъ, — извика сестрата на Димитра, като се готвѣше да бѣга.

Всички се раздвижиха. Едни казваха да бѣгаме, а други, не бива.

— Стойте си спокойни. Ако има нѣщо и трѣбва да бѣгаме, мѫжетѣ ще ни кажатъ, — обади се братовчедка ми Теофана Златарова.

Следъ малко ни съобщиха, че черкезитѣ подминали на горе къмъ „Гьолъ-махале“. Пръвъ изкочихъ азъ и отидохъ при мѫжетѣ. கирякъ бѣше още на кьошка. Полюбопитствувахъ да видя какво прави и когато отворихъ вратата, той се обърна и ми направи знакъ съ глава да си влѣза въ стаята. Видѣхъ го, бѣше клекналъ на едно колѣно и съ пушка въ рѫцетѣ, готовъ да стреля.

Като мина опасностьта, събрахме се пакъ въ стаята.

Не иска казване, че, ако да не бѣше Кирякъ, черкезитѣ щѣха да нападнатъ нашата кѫща, щѣха да ни накаратъ да бѣгаме и кой знае какво щѣше да се случи съ насъ. Ето защо, женитѣ бѣха любезни съ Киряка, почерпиха го кафе и когато той разправяше за случката, тѣ го гледаха въ очитѣ.

— Аферимъ – браво, Кирякъ. Юнакъ си. Благодарение на тебе, черкезитѣ не можаха да ни нападнатъ, — похвали го сестра ми.

— Нали ги пропѫдихме, това е важното! — отвърна усмихнато Кирякъ, поласканъ отъ заслужената похвала.

Кирякъ, какъ така можа на време да угадишъ, че ще нападнатъ махалата? — запита го леля ми.

— Сега, хаджийке, ще ви разправя. „Петре“ — обърна се Кирякъ къмъ най-малкия братъ на Димитра. — „я иди вънъ да вардишъ“, после продължи. Хѫж! Сега да ви разкажа какъ бѣше. Когато отидохъ у дома, видѣхъ черкезитѣ идѣха къмъ нашата махала и гледатъ кѫщитѣ. Разбрахъ какво кроятъ. Порѫчахъ на единъ отъ Кордовци даварди на горния край на махалата и, когато чуе че се гърми, да гръмне и той съ пищова. Така като наредихъ, дойдохъ тука. Настанихъ се на кьошка и презъ междинитѣ на капацитѣ на прозореца видѣхъ, че петима черкези и едно турче се бѣха спрели до една врата и гледаха насамъ. „Бурданъ“, „бурданъ“ (т. е. оттука да влѣземъ), казваше турчето. Време е, казахъ, и изгърмѣхъ на горе, да ги сплаша. Следъ мене изгърмѣ и Кордата. „О, фена. Бурда силяхъ варъ“ — („О, лошо. Тукъ орѫжие има“), каза единъ отъ черкезитѣ, като се оттегли на страна. Поговориха си нѣщо и заминаха къмъ „Гьола“. Когато ти излизаше отъ стаята, каза Кирякъ, като се обърна къмъ мене, тѣ се връщаха, затова ти кимнахъ съ глава, да си влѣзешъ въ нея. Черкезитѣ слѣзоха на долу. Какво ли сѫ помислили? „Махалата е цѣла въорѫжена“. Добре стана, дето на време и Кордата изгърмѣ съ пищова. Пъкъ пищовъ ли бѣше, я! Кажи му здраве. Не зная да ли не се е пръсналъ. Цевьта му бѣше съ вѫже завързана. Добра работа и той свърши“, — завърши Кирякъ, като се смѣеше.

— Дали щѣха да дойдатъ тука? — попита майка ми.

— Безъ друго,—обясняваше Кирякъ, като клатѣше глава. — Турчето бѣше взело да кърти съседната врата и отъ тамъ да влѣзатъ, но, като изгърмѣхъ съ пушката и то се сбърка отде дойде това. Познахъ го. Тукашно е. Тръгнало е съ черкезитѣ да имъ показва кои кѫщи да обиратъ. Очитѣ имъ бѣха на тази кѫща.

— Дали турцитѣ нѣма да ти направятъ нѣщо, като се научиха, че имашъ орѫжие? — запита една отъ женитѣ.

— Праздна работа! Кой те пита въ това разбъркано време? Сега, който има орѫжие, той заповѣдва. Башибозуклякъ е. Нѣма ни правителство, ни дяволъ, — отвърна Кирякъ.

Въ това време дойде една съседка и разправи, че на тѣхната врата билъ чукалъ единъ турски войникъ и се молѣлъ да му даде хлѣбъ и покаже пѫтя за Одринъ.

— Е, видѣхте ли аскерътъ какъ бѣга? Това показва, че днесъ или утре руситѣ сѫ тука, — зарадва се Кирякъ.

— Дай, Боже! — добави Димитъръ.

Това ни малко понасърдчи, та майка ми и баба Дѣля отидоха у дома да вzematъ нѣкои нѣща. Следъ като се завърнаха, тѣ ни разправиха, че отъ дома презъ комшулуцитѣ отишли у лелини, качили се горе и оттамъ гледали какъ черкезитѣ свободно обирали срещната махала. Когато на връщане майка ми и баба Дѣля стигнали до Керимовата кѫща, по мостчето надъ рѣката минували петима турски войници и едина отъ тѣхъ ги настигналъ съ думитѣ: „Дуръ, бабо! какво носишъ?“ Майка ми се уплашила и казала на Дѣля да бѣгатъ, но тя отговорила: „Стой, Теофани, кѫде ще бѣгашъ?“ После се обърнала къмъ войника съ думитѣ: „Хлѣбъ носимъ, олумъ, на децата“.

— Не плаши женитѣ, обадилъ се другиятъ войникъ и попиталъ, де е пѫтя за Одринъ.

До вечерьта се случи и друго произшествие въ нашата махала. У Кордови влѣзълъ да обира единъ войникъ-конникъ. Въ стаята се случила сама една отъ Кордовитѣ снахи и войника я уловилъ да ѝ съблича самурения сукненъ кожухъ. Въ време на борбата показала се огърлицата съ жълтици на шията на жената. Войникътъ я уловилъ и взелъ да я дърпа, но кѫсатъ ли се така лесно копринени конци? Тя му казвала да остави да я отвърже и му я даде, но кой ще чака. Бързо извадилъ сабята и прерѣзалъ концитѣ, като наранилъ жената. Тя силно извикала. Затичали се нѣколко души съ Киряка на чело, убили коня на войника, после и него. Пушката винчестеръ на войника, по право я взелъ Кирякъ.

— Нека сега дойдатъ черкезитѣ да ги видя какъ се обиратъ чужди кѫщи. Като туря вѫтре шестнадесеть патрона, не десеть, а двадесеть души да сѫ, ще ги накарамъ като зайци да бѣгатъ,—смѣеше се Кирякъ.

6й януарий.

Нощьта прекарахме добре. Съмна се. Честити бѣхме да посрещнемъ праздника „Богоявление“ или по турски „Сугюнѫ“, въ който день, споредъ турцитѣ, руситѣ щѣха да пристигнатъ въ Хасково. Радостьта, че днесъ ще пристигнатъ, ни правѣше да се чувствуваме по-бодри. Четирима именника имахме между насъ: майка ми, Теофана Златарова, Теофана Димитрова и Юрданъ Бибовъ. Обичайната визита имъ направихме и ходихме отъ стая въ стая да ги поздравимъ.

— Честитъ именъ день! Да сѫ здрави и живи именницитѣ. Дано за тѣхно щастие посрещаме руситѣ — казваше домакинътъ ни Димитъръ Бибовъ.

— Безъ друго, днесъ ще дойдатъ. Нали турцитѣ казаха? И ще дойдатъ. Дето бѣга аскерътъ не е шега. Това показва, че руситѣ сѫ ги подгонили, та бѣгатъ, — добави Кирякъ.

Когато разговоритѣ бѣха станали най-оживени и безгрижно се смѣехме, лицето, което бѣше поставено на кьошка да пази, извести, че насреща по височинитѣ се изкачватъ хора. Отидохме до прозорцитѣ да гледаме.

— Какви ти хора! Това е турска войска, кавалерия, — извика Кирякъ.

Думата „турска войска“ ни смрази. Веселото настроение веднага изчезна и страхъ облада пакъ сърдцата ни.

Най-напредъ вървѣха четирима войника, а следъ тѣхъ цѣлъ отрядъ кавалерия.

— Брей да не сѫ руситѣ това? — каза Юрданъ.

Войскитѣ се изкачваха по край махалата „Телли-кая“ и когато стигнаха до кладенеца, се спрѣха. Отъ околнитѣ кѫщи излѣзоха нѣколцина българи, поговориха съ тѣхъ и съ рѫце взеха да имъ показватъ пѫтя за Одринъ.

— Слава Богу! радвайте се, бѣгатъ на долу, — успокои ни Кирякъ.

Насърдчени отъ това излѣзохме вънъ на кьошка, свободно да гледаме войскитѣ, които слизаха къмъ чаршията. Отъ една страна ние се радвахме, но отъ друга не забравяхме думитѣ на каймакамина, който бѣше казалъ, че ако дойде Сюлеймаиъ паша, ще разори града. Този фаталенъ часъ наставаше. Сюлейманъ паша, отстжпвайки къмъ Одринъ, ще замине презъ Хасково. И после!? Ужасъ ни обвземаше при мисъльта какво ни очаква.

Прибрахме се пакъ въ стаята и разговоритѣ ни бѣха за идването на руситѣ и за Сюлейманъ паша. Впечатлението ни за войскитѣ, които избѣгаха на долу не бѣше още изчезнало и часовоятъ на кьошка ни извести, че коли се изкачватъ на срещнитѣ височини.

Всички скочихме и отидохме на прозорцитѣ да гледаме.

— Трѣбва да е джепане, припаси, — каза една отъ женитѣ.

Азъ бѣхъ виждалъ въ Цариградъ такива коли и слушалъ тѣхната пѣсень и доде да разправя, че това сж топове, другъ отвънъ влѣзе уплашенъ и съобщи.

— Мълчете! топове идатъ.

О, колко грозно прозвуча въ ушитѣ ни думата „топове".

Тововетѣ бавно се изкачваха на горе. Никакво съмнение не оставаше вече, че очакваниятъ Сюлейманъ паша е пристигналъ въ Хасково и намѣства топоветѣ да бомбардира нашата махала и по-горе „Ручока".

Ами сега, какво да правимъ? Голѣмо смущение и уплаха настана между насъ и нѣкои отъ женитѣ почнаха да плачатъ съ гласъ.

— Чувате ли! туй вече не е шега. Навреме да бѣгаме на „Кенана", — силно уплашенъ извика Ангелъ Бибовъ.

— Олеле, Боже! — съ плачъ казваха нѣкои жени.

— Мълчете! Какво сте се разплакали? Я си влизайте въ стаята, я! — заповѣдваше Кирякъ, който сжщо се бѣше уплашилъ.

И действително за страхуване бѣше. Тукъ геройството и пушката винчестеръ пара не струваха. До колкото можахъ на бързо и отдалечъ да видя, топоветѣ бѣха осемь. Когато стигнаха до кладенеца, спрѣха се. Наблизу имаше три купи сѣно. Едната запалиха и се издигна голѣмъ пламъкъ. Това ни още повече уплаши и отъ минута на минута очаквахме да забълватъ топоветѣ разрушителнитѣ снаряди и — прощавай Хасково. Страхътъ, който прекарахме презъ тѣзи нѣколко минути, съ перо не може да се опише. Кирякъ ни принуди да влѣземъ въ стаята. Въ нея едни плачеха, други настояваха да бѣгаме, цѣла вавилония бѣше. Нона започна да разправя, че въ време на възстанието, когато башибозуцитѣ нападнали тѣхния градъ Клисура и тѣ като насъ се събирали на едно мѣсто и се молѣли.

— Вземи и ти молитвеника, та чети молитви, — каза Димитъръ.

Въ мигъ стаята се обърна на черква. Нона, изправена предъ иконата четѣше молитва, а женитѣ се кръстѣха и правѣха поклони. Колко сѫ щастливи вѣрующитѣ, които въ време на опастность съ молитва, макаръ и най-проста, могатъ да прибѣгватъ за помощь при своя небесенъ баща!

— Бѣгатъ, бѣгатъ! — извика нѣкой отъ кьошка и ние излѣзохме вънъ да гледаме.

Слава Богу! Топоветѣ, страшнитѣ топове, полека лека слизаха къмъ чаршията.

Пакъ се успокоихме за малко време и пакъ се прибрахме въ стаята.

— Шштъ! — каза Кирякъ, като чу, че нѣкой чукна на прозореца и бързо излѣзе вънъ.

Следъ него излѣзохме и ние. На среща по височинитѣ бѣ се показала друга турска войска. Отъ страхъ пакъ се върнахме въ стаята. Веселото ни настроение за мигъ изчезна. Пакъ нѣкои поискаха да бѣгаме, пакъ Кирякъ взе да ни утешава, че нѣма опасность, че и тѣзи войски бѣгатъ, и пакъ стаята се преобърна на черква. Застанахме на прозорцитѣ да гледаме войскитѣ, които бѣха пръснати въ верига. Съ погледи, устремени къмъ тѣхъ, трескаво следѣхме и най-малкото имъ движение.

Но въ тази минута само ние ли гледахме къмъ тѣхъ, само ние ли треперѣхме отъ страхъ да не сѫ войскитѣ на Сюлейманъ паша и само ние ли чакахме да видимъ най-малкия знакъ да започнатъ да стрелятъ и да бѣгаме? Не! Не бѣхме само ние. Хиляди български очи отъ скрити мѣста гледаха, хиляди сърдца тревожно тупаха и хиляди хора се готвѣха при първия гърмежъ да бѣгатъ вънъ на полето.

Следъ малко войскитѣ се събраха на едно мѣсто и наредени почнаха полека да слизатъ на долу въ града. Съ затаенъ дъхъ ние ги следѣхме. И колкото отъ една страна тѣ представляваха величествена гледка за очитѣ ни, толкозъ повече тѣ ни всеваха въ сърдцата ужасъ, гледайки лъсналитѣ се на рамената имъ пушки и щикове, които като нѣкоя исполинска змия бавно се смъкваха на долу по снѣга. Когато войскитѣ стигнаха до поменатия кладенецъ, тѣ се спрѣха.

Защо се спрѣха? Какво имъ бѣше намерението?

Страшни тревожни минути прекарахме.

— Радвайте се, войскитѣ бѣгатъ. Телликаянци и на тѣхъ показватъ пѫтя за Одринъ, — чухме гласа на Киряка.

Бързо и ние излѣзохме при него вънъ да гледаме.

Войскитѣ още стоеха на сѫщото мѣсто, после се обърнаха на дѣсно и тръгнаха къмъ чаршията.

По-сетне, следъ дохаждането наруситѣ, се научихме, че кавалерията, артилерията и разпръснатитѣ на части по нѣколко души войници, които заминаха къмъ Одринъ, били части отъ разбитата Сюлейманъ пашова армия, която рускитѣ войски, подъ командата на генералъ Гурко, разбили при Пловдивъ и имъ пресѣкли пжтя за отстжпление къмъ Одринъ. Но нѣкои отъ тѣхъ успѣли, та избѣгали презъ Хасково за Одринъ, а самъ Сюлейманъ паша съ главнитѣ си сили избѣгалъ презъ село Бѣла-черква и Чепеларе за градъ Ениджe и оттамъ — за Кавала на Егейското море.

Войскитѣ, които сега заминаваха за Одринъ, били откжснати отъ тия войски дошли по Родопитѣ и преди да влѣзатъ въ града, предпазливо настжпвали, отъ страхъ да се не натъкнатъ на руски войски.

Преди турцитѣ казваха, че ако падне Плѣвенъ, на пжтя си за Цариградъ руситѣ ще срѣщнатъ по-укрепенъ градъ — Одринъ. И действително, свидетели очевидци бѣхме, когато презъ лѣтото хиляди българи на сила ги караха да работятъ ангария „табии“ — укрѣпления около Одринъ.

Макаръ и да не разбирахме тогава тѣзи нѣща, но все пакъ се сѣщахме, като гледахме да бѣгатъ толкова войски надолу, че сж разбити.

При все това, страхътъ отъ Сюлейманъ паша не ни оставяше на мира. Той бѣше се вживѣлъ въ сърдцата ни.

Мръкна се. Слава Богу! И този день останахме живи и здрави.

7ий Януарий. Освобождението.

Презъ нощьта валѣ снѣгъ и студенъ пронизителенъ вѣтъръ духаше. Цѣлата нощь прекарахме неспокойно и почти не спахме. Едно радостно чувство ни бѣ обладало, нервитѣ ни бѣха възбудени и ни се струваше, че вънъ се разиграва нѣкоя драма. Боже, мой! Каква нощь, нощь пълна съ тайнствености! Сжщата тайнственность ни бѣ обладала, каквато обладава християнското сърдце презъ Рождествената нощь. Както преди 20 вѣка се роди Спаситель мира, така и ние сега очаквахме нашитѣ спасители-руситѣ, които Богъ ги изпращаше да ни освободятъ отъ турското робство. Мислитѣ ни отлитаха далечъ, тамъ къмъ Пловдивъ, отдето рускитѣ войски, безъ да обръщатъ внимание на рѣки, планинн, снѣгъ й студъ, бързо идѣха къмъ насъ, за да ни кажатъ: „Свободни сте“!

До късно презъ нощьта се чуваха нейде далечъ отчаяни човѣшки гласове. Наши приятели, съ Киряка не чело, ходиха къмъ Пловдивското шосе да видятъ какви сѫ тия гласове. Тѣ били на турски бѣжанци. Горкитѣ, какъ ли сѫ измръзнали въ тия нощни студове! Когато ние за малко излизахме вънъ на кьошка и нощниятъ студенъ вѣтъръ ни пронизваше, едно християнско нежно чувство, чувство на състрадание и милость ни обладаваше и се питахме, какво е положението на тѣзи нещастни жени, деца и старци, оставили домоветѣ си и въ тѣзи студове тръгнали да бѣгатъ къмъ Одринъ и Цариградъ?

О, много тежки и непоносими сѫ жертвитѣ на войната!

Сѫмна се. Една особена тишина се забелязваше изъ града. Бѣше така тихо, като че ли жива душа нѣмаше. Нѣмаше да се чува за черкези обирници, нѣмаше вече да бѣгатъ турски войски. И турци, и черкези, и разбититѣ войски, подгонени отъ руситѣ, като силенъ порой се стекоха надолу къмъ Одринъ.

Стана пладне. Чакахме, чакахме руситѣ, но гладно не се стои. Женитѣ постлаха въ стаята дългъ месалъ, начупиха кѫшеи хлѣбъ, туриха нѣколко саханя съ ястия и насѣдахме като на свадба, да обѣдваме. Него день за първъ пѫть ястието ни бѣше разкошно, празднично. Бѣха сготвили две мисирки.

Тъкмо привършвахме обѣда и женитѣ по обикновено бѣха се разприказвали, една отъ тѣхъ изпустна хлѣба отъ рѫката си, изправи се на колѣне, разпери рѫце и съ широко разтворени очи извика: „Чакайте! клепалото клепа“! И както се изправи, така остана да слуша. Като че ли електрически токъ мина у насъ и всички взеха да слушатъ.

Въ това време вънъ на коридора се чу тичане и доде да се научимъ що има, вратата се силно разтвори и се показа сестрата на Димитра.

— Мари, какво сте се затворили тука? Мари, руситѣ идатъ, руситѣ идатъ! — каза силно възбудена.

Въ мигъ оставихме и хлѣбъ, и вилици и като замаяни излѣзохме вънъ на коридора като викахме: „Руситѣ идатъ, руситѣ!“

— Шштъ! мълчете, — каза единъ отъ мѫжетѣ, които се бѣха събрали на кьошка.

Отидохме при тѣхъ и напрегнахме уши да чуемъ радостната новина. Клепалото продължаваше да клепа. Нѣколко мѣсеца не бѣхме го чували, та сега ни се виждаше нѣщо странно.

— Защо ли клепатъ? — запита леля хаджийка.

— Не знаемъ, хаджийке, — каза единъ.

— Дали не е за руситѣ?

— Хайде бе, да отидемъ да видимъ, — обади се Юрданъ.

— Я си седете тука, я. Това е игра на черкезитѣ да накаратъ хората да излѣзатъ отъ домоветѣ си, — каза братъ му Димитъръ.

— Каквото ще нека става. Ще отидемъ да видимъ, — извикаха нѣколко души и тръгнаха презъ дворищата да излизатъ.

Следъ тѣхъ и азъ излѣзохъ при „яновчината чешма“, дето заварихъ нѣколко души отъ околнитѣ кѫщи, излѣзли преди насъ. Клепалото още клепаше и така силно, щото личеше, че който го чука, съ всичка сила удря чуковетѣ.

— Гледайте, гледайте! Единъ черкезинъ насреща, — обади се единъ, като показваше съ ржка.

Обърнахме се да гледаме къмъ срещната махала, дето единъ конникъ войникъ, облѣченъ въ сивъ шинелъ, съ камшикъ въ ржката и наведенъ надъ седлото, силно препускаше. Ето го прегазва рѣката, възви къмъ Паскалеви и следъ малко пакъ се повърна къмъ черквата св. Богородица.

— Брей! това не прилича на черкезинъ. Бе руситѣ, руситѣ идатъ! — силно извика Кирякъ.

Тѣзи магически думи ни събудиха отъ дълбокъ сънь, дадоха ни куражъ, забравихме и страхъ, и турци, и черкези и, като стадо пуснато на свобода, тичешкомъ отидохме при черквата, дето на площада заварихме нѣколко души, заобиколили единъ човѣкъ, съвсѣмъ другъ, който съ едната си ржка държеше юздата на коня, а съ другата се ржкуваше съ нашитѣ.

Това бѣше руски войникъ кавалеристъ.

— Добре дошли, добре дошли! казваха му нашитѣ.

Следъ малко, войникътъ поиска да се качи на коня, но нашитѣ не го оставяха.

— Стой, братушка, оставете братушка, — казваше войникътъ, турилъ единиятъ си кракъ на стремето и се мжчеше да възседне коня.

Думата „братушка“ първъ пжть тогава чухме.

— Кжде, братушка, защо си отивашъ? — питаха нашитѣ, като го теглѣха за шинела, за ржцетѣ и не го оставяха на мира.

Въ това време пристигна другъ войникъ и, когато поискаха и него да смъкнатъ отъ седлото, той замахна съ камшика си и даде възможность на другаря си да се качи на коня, после препуснаха конетѣ къмъ чаршията и се изгубиха отъ погледа ни.

— Отидоха си. Ами, сега!

— Работата да не излѣзе като лѣтошната, когато дохаждаха до гарата Раковски, — забеляза нѣкой.

— Защо ли идватъ, когато ще си ходятъ? — обади се другъ.

— Не разбрахте ли думата му? Струва ми се да каза, че сега ще дойдатъ много души.

И когато стоехме като приковани на едно мѣсто и се питахме какво ще бѫде положението ни, акоруситѣ дойдатъ въ Хасково и си отидатъ, нѣкои извикаха: „Идатъ, идатъ! Гледайте, руситѣ идатъ! “ Всички се обърнахме и приковахме погледи къмъ пѫтя, който води за чаршията, отдето на ѫгъла на улицата се показаха нѣколко души наши българи, а следъ тѣхъ . . . о щастлива минута! показа се единъ офицеръ, последванъ отъ отрядъ кавалерия, авангардъ, който първи стѫпваше въ Хасково.

Съ думи не мога да изкажа, съ перо не мога да опиша това, което чувствувахме въ тая минута, като виждахме идването на освободителитѣ.

Отрядътъ стигна до моста, дето стърчеше бесилката, и единъ отъ нашитѣ, който вървѣше близо до офицера, съ рѫка посочи къмъ нея.

Ето ги вече прегазватъ рѣката и отстоятъ стотина крачки отъ насъ, а ние, съ разтуптени отъ радость сърдца и съ очи пълни съ сълзи, стоехме като замаяни, гледахме ги да се приближаватъ и не знаехме какъ по-сърдечно да посрещнемъ многоочакванитѣ наши освободители. Но това вцепенение, този магически сънь не трая повече отъ минута. Защото, когато войницитѣ слѣзоха отъ конетѣ си и единъ отъ нашитѣ се затича, та пригърна офицера, всички, колкото души бѣхме тамъ, последвахме го и взехме да ги поздравляваме съ „Добре дошли!“ Офицери, войници, за насъ разлика нѣмаше, а наредъ ги поздравлявахме като освободители.

Нѣколко души отъ нашитѣ уловиха конетѣ да ги развеждатъ, а войницитѣ стройно наредени, задрънкаха шпоритѣ на ботушитѣ си и влѣзоха въ черквата.

— А-ха, братушка, вижъ турцитѣ какво направиха черквата, казваше единъ на офицера, като му посочваше счупенитѣ и съборени нѣща въ нея.

Офицерътъ нищо не каза, а само изгледа черквата.

Какво ли ще си е казалъ на умътъ. „Благодарете, за дето не я изгорили“.

Войницитѣ се наредиха на срѣдата на черквата, а ние, застанали около тѣхъ, съ жадни погледи ги гледахме и се чудѣхме: „Сънь ли е това или на яве?“

Попъ Димитъръ започна да чете благодарствени молитви за благополучното пристигане наруситѣ.

Черквата се напълни съ народъ. Голѣмата набожность на руситѣ не избѣгна отъ погледа ни.

На свършване, пакъ ще повторя. Съ думи не може да се изкаже и съ перо не може да се опише радостьта, която чувствувахме въ тази минута. Само този, който е билъ очевидецъ, само той може да знае тази радость. Събитието бѣ велико, минутитѣ бѣха тържественни! Следъ петвѣковно робство, намъ, щастливо поколѣние, се падна тази честь съ очитѣ си да видимъ **Освобождението на България.**

КРАЙ

СЪДЪРЖАНИЕ

Стр.

Георги Стоиловъ (биограф. бележки отъ Д-ръ Ас. Златаровъ). 3
Рецензия 6
Предговоръ 7
Идването на рускитѣ войски на гара Каяджикъ—Раковски . . 9
Бесилкитѣ 13
Събиране орѫжието на българитѣ 22
Българи, турски войници 24
Турцитѣ бѣгатъ. 29
Анархия. 34
Нашето бѣгане 38
Какъ посрещнахме новата 1878 година 41
1-й Януарий 43
У Димитъръ Бибовъ. 47
2-й Януарий 49
3-й Януарий 56
4-й Януарий 58
5-й Януарий 60
6-й Януарий 64
7-й Януарий — Освобождението 67